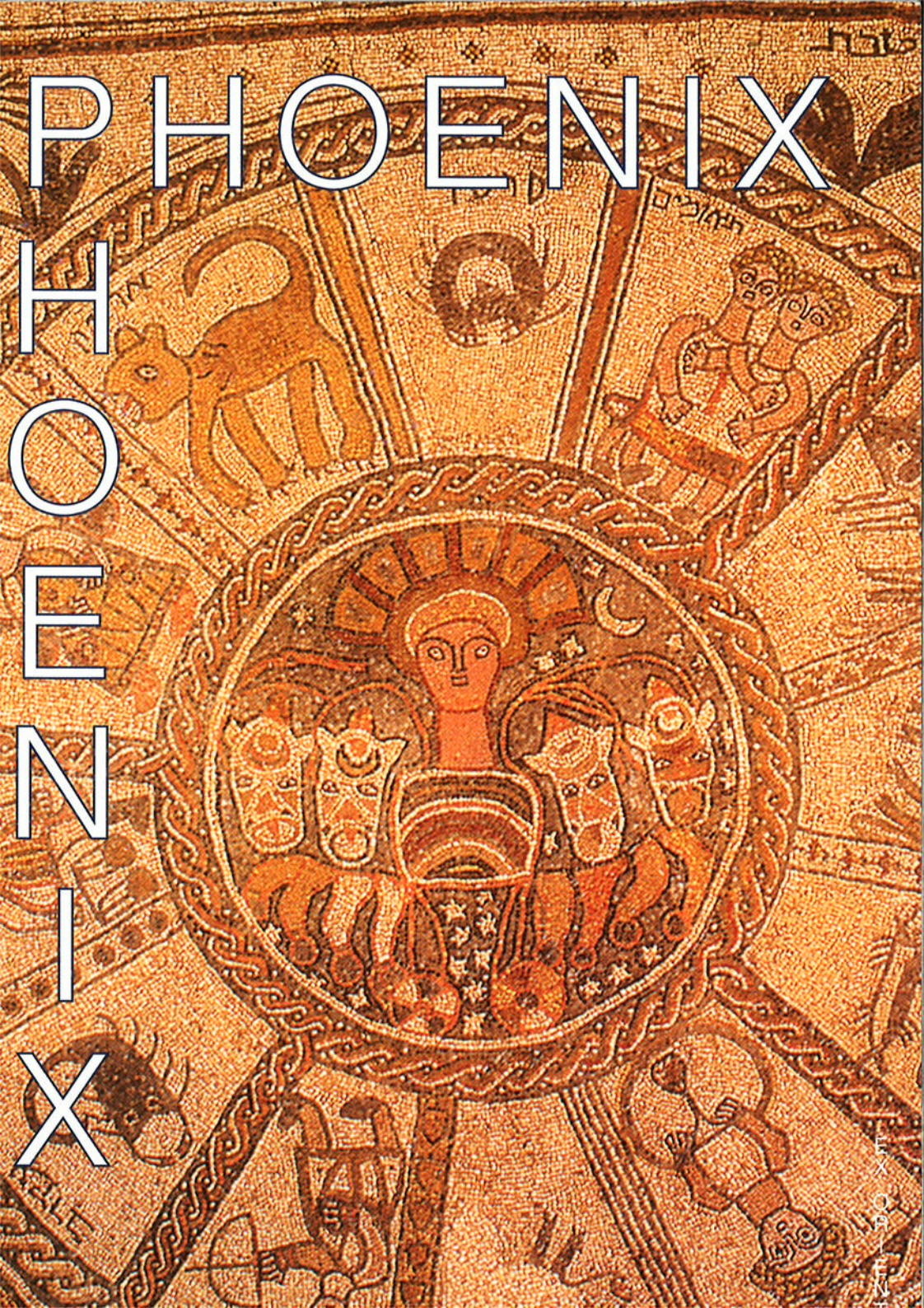

PHOENIX HOENIX

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Drs. W. Waal, Allard Piersonstraat 7 ¹ , 1053 ZX Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Vacature
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Drs. A. Kooij, Noordervaart 69, 1841 JB Stompvoren
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Vacature
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Mozaïek van de zodiak uit de synagoge van Beth Alpha, Israël (6^e eeuw n. Chr.). Zie het artikel van D. ZOHAR in *Phoenix* 53,2.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Palmyra: reliëf met Aglibol en Malakbel op de dwarsbalk van het peristylum van de Bel-tempel. Zie het artikel van D. BURGERSDIJK in dit nummer (foto K. VRIEZEN).

INHOUD

Van de redactie	2
Personalia Orientalia	3
Rome en Palmyra in de crisis van de derde eeuw n.Chr.	
.....DIEDERIK BURGERSDIJK	5
Ving Sargon een Gazelle of een Caféhoudster? Een vermeende parodie over Koning Sargon van Akkad uit Kültepe	
.....JAN GERRIT DERCKSEN	23
Op zoek naar de woonplaats en de Steen van Job (Sjeich Sa'ad)	
.....MEINDERT DIJKSTRA	31
Over gewone en bevorderde doden	
.....M. HEERMA VAN VOSS	45

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. BOERTIEN, J. VAN DIJK, M. POPOVIĆ, W. WAAL, C. WAERZEGGERS.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMAREE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingsenlijst); Prof. dr. A. Schoors (België); Mw. drs. W.J.I. WAAL (redactie *Phœnix*).

Dr. T. BOIVY, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

De samenstelling van de redactie van Phoenix is gewijzigd: P. Goedegebuure, F. van Koppen en K. Vriezen hebben afscheid genomen en J. Boertien, M. Popović, W. Waal en C. Waerzeggers hebben hun intrede gedaan. Dit nummer is het resultaat van een samenwerking tussen de oude en nieuwe redactie. Wij willen de afgetreden redactieleden van harte bedanken voor hun jarenlange inzet.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 9 november 2006 promoveerde Mladen Popović *cum laude* aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift getiteld *Reading the Human Body: Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic-Early Roman Period Judaism*. Promotores waren Florentino García Martínez (Groningen/Leuven) en Eibert J.C. Tigchelaar (Groningen/Florida State University, Tallahassee).

Uitgangspunt van het proefschrift is de reconstructie en interpretatie van twee teksten van de Dode-Zeerollen (een fragmentarisch, “gecodeerd” Hebreeuws manuscript [4Q186] en kleine fragmenten van een Aramees manuscript [4Q561]), waarbij in de vorm van een catalogus of lijst beschrijvingen van het menselijk lichaam, en in een ervan ook astrologische kennis, een belangrijke rol spelen. Popović betoogt dat deze twee lijsten, daterend omstreeks het begin van onze jaartelling, beschouwd moeten worden als uitdrukkingen van Joodse wetenschap; een wetenschap waarin relaties en wederzijdse invloeden tussen kosmische elementen zoals het uiterlijk van mensen, dierenriemtekens en hun geesten en magische en geneeskundige stenen onderzocht en geordend werden. Het gaat om fysiognomische en fysiognomisch-astrologische manuscripten. Popović heeft zijn onderzoek gedaan vanuit een vergelijkend perspectief met gespecialiseerde fysiognomische en astrologische literatuur uit met name de Babylonische en Grieks-Romeinse culturen. Dit heeft bijgedragen tot een verklaring van raadselachtige woorden en begrippen, zoals de “tweede kolom,” een geest verdeeld tussen het “huis van licht” en het “huis van duisternis” en de astrologische terminologie “in de voet van *Stier*.” Hoewel beide lijsten bij Qumran gevonden zijn, betoogt Popović dat het niet gaat om composities die door de sektarische gemeenschap van Qumran zelf zijn geschreven. Deze fysiognomisch-astrologische teksten kenden een bredere circulatie in de toenmalige Joodse maatschappij dan alleen de sekte van Qumran. Enerzijds geven de overblijfselen van deze literatuur ons een inkijk in de culturele uitwisseling van wetenschappelijke kennis waaraan de Joden in Palestina deelnamen. Anderzijds laten ze zien dat de sekte van Qumran, waar voor het merendeel alleen religieuze literatuur gevonden is, ook open stond voor wetenschappelijke inzichten van haar tijd. Zie ook het artikel van Popović te verschijnen in *Phoenix* 53,2.

In juli 2006 heeft Dr. Herman L.J. Vanstiphout afscheid genomen als Universitair Hoofddocent Assyriologie van de Rijksuniversiteit Groningen. In de ruim vijftientig jaar dat Stip (zoals hij algemeen wordt genoemd) in Groningen doceerde vestigde hij een reputatie als een erudiet lezer van Sumerische literaire teksten. In zijn edities en analyses introduceerde hij het begrippenapparaat en de technieken van literatuuronderzoekers zoals Roman Jakobson en Roland Barthes op een moment dat vrijwel niemand in de Assyriologie zich met zulke zaken bezighield. De introductie van theoretische perspectieven in de Assyriologie heeft de discussie rond de betekenis en de functie van Sumerische literatuur enorm verlevendigd en verbreed, zoals men na kan lezen in de twee conferentiebundels van de Mesopotamian Literature Group – een initiatief van Stip (*Mesopotamian Epic Literature. Oral or Aural?*, eds. Marianna E. Vogelzang en Herman L.J. Vanstiphout. Lewiston 1992 en *Mesopotamian Poetic language: Sumerian and Akkadian*, eds. Marianna E. Vogelzang en Herman L.J. Vanstiphout. CM 6. Groningen 1996).

De discussie tussen literatuurtheorie en Assyriologie behoort tweerichtingsverkeer te zijn en daarom heeft Stip zich ook zeer ingezet voor de bredere bekendheid en toegankelijkheid van de spijkerschriftliteratuur. Zijn Nederlandse vertaling van het Gilgamesh-epos (2001) is daarvan slechts één belangrijk voorbeeld.

Ter ere van zijn afscheid vond op 14 juli 2006 een druk bezocht symposium plaats waar verscheidene collega's spraken over het onderwerp 'Mesopotamian Literature as a Social Phenomenon.' Stip werd bovendien geëerd met een feestbundel onder de titel *Approaches to Sumerian Literature. Studies in Honour of Stip (H.L.J. Vanstiphout)*, eds. Piotr Michalowski en Niek Veldhuis. CM 35. Leiden 2006.

Met het afscheid van Stip is een einde gekomen aan een bloeiperiode voor het onderzoek in de Assyriologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. We hopen en verwachten dat de bloeiperiode van Stips onderzoek nog vele jaren voortduurt.

Niek Veldhuis (Berkeley, California)

ROME EN PALMYRA IN DE CRISIS VAN DE DERDE EEUW N.CHR.

DIEDERIK BURGERSDIJK

Rome en Palmyra

De Syrische woestijnstad Palmyra heeft altijd een bijzondere positie in het Romeinse rijk gehad. Terwijl de stad lange tijd een begunstigde handelspartner en trouw bondgenoot van Rome bleef, werd zij in het derde kwart van de derde eeuw plots steen des aanstoots en uiteindelijk Achilleshiel in de verdediging van de rijksgrenzen. De economische en culturele bloei van de stad in de tweede en derde eeuw n.Chr. maakte Palmyra tot een politieke factor van belang, die door verschillende Romeinse machthebbers bevoordeeld werd. Bovenal Gallienus (253-268) maakte dankbaar gebruik van de diensten die de Palmyreense leider Odaenathus bood in de moeizame stabilisering van het Romeinse rijk. Odaenathus' weduwe Zenobia, regentes met haar zoontje Vaballathus, werd met haar imperiale strevingen een geduchte tegenstander van Gallienus' opvolger Aurelianus (270-275), die uiteindelijk de macht van de koningin en haar rijk neerwierp. Palmyra had niet alleen geografisch en economisch, maar ook politiek een unieke positie in het rijk, waaraan in de chaotische situatie van de derde eeuw, na honderdvijftig jaar van ongekeerde voorspoed, abrupt een eind werd gemaakt.

De derde eeuw wordt gerekend tot de late oudheid, welk tijdvak de laatste decennia een groeiende belangstelling geniet, getuige de vele en omvangrijke publicaties die vanaf de jaren zeventig verschenen zijn¹. *Vires acquirit eundo*, want de aanwas is nog in volle gang. Voorheen was vooral de derde eeuw n.Chr. een ondergewaardeerd terrein in de historische wetenschap, niet in de laatste plaats vanwege het relatief kleine aantal literaire bronnen uit deze periode. De snelle en chaotische ontwikkelingen op economisch, militair, cultureel en sociaal gebied leidden ertoe dat de gehele periode tussen

¹ In 2001 verscheen een overzicht van PAT SOUTHERN over de periode 193-324, in 2004 het nog meer omvattende boek van DAVID POTTER over de tijd 180-395. AVERIL CAMERON 2002 geeft een overzicht van de opkomende belangstelling voor de late oudheid vanaf de jaren zeventig in vooral de Angelsaksische wereld. Voorts zij gewezen op de serie van bundels voortkomend uit workshops van 'the international network Impact of Empire', voor de periode 200-476, waarvan de tweede in de bibliografie: DE BLOIS 2002. Met de namen en jaartallen wordt naar de bibliografie verwezen.

de dood van keizer Alexander Severus (235) en het begin van de regering van Diocletianus (284) als periode van crisis werd bestempeld. Publicaties over de derde eeuw droegen stevast het woord *crisis*, *Krise* of *crise* in hun titel². Maar het inzicht dat een algehele toestand van neergang en verval niet vijftig jaar lang kan duren, heeft geleerden ertoe gebracht de veranderingen die zich in de derde eeuw voltrokken, steeds nauwkeuriger in kaart te brengen. Het inzicht heeft postgevat dat de economische en sociale situatie per periode en regio sterk kon verschillen (zo waren Noord-Italië en Egypte er vaak lang niet slecht aan toe), wat leidde tot een nieuw begrip van wat eens als een periode van algehele crisis werd afgedaan³.

Zowel de historische overzichten als de detailstudies die de afgelopen jaren zijn verschenen, lijken, naar de aard van de stof, ook tot een hernieuwde belangstelling voor het Romeinse oosten te leiden. Vanaf de tweede eeuw werden de Romeinen in toenemende mate in beslag genomen door gebeurtenissen in de oostelijke rijkshelft, dat vaak de doorslag voor het succes van keizers gaf. Het meest in het oog springen de uitzonderlijke gebeurtenissen rond Palmyra: in politiek en militair opzicht was de verhouding met dit relatief onafhankelijke, maar altijd aan de Romeinen gelieerde gebiedsdeel indicatief voor de reikwijdte van de macht van de keizer van Rome⁴. In het volgende wordt, met veelvuldige verwijzing naar nieuwe studies, een overzicht gegeven van de toenemende Romeinse bemoeienis met het oosten, om in historisch perspectief verschillende aspecten van de positie van Palmyra in het Romeinse rijk te verduidelijken.

² Om, uit vele, drie voorbeelden te noemen: A. ALFÖLDY 1969, MACMULLEN 1976, G. ALFÖLDY 1989.

³ Vanaf MACMULLEN 1976 begint het beeld van de derde eeuw enigszins te kantelen doordat meer onderscheid naar periode en regio's wordt gemaakt hoewel het crisisbegrip nog overeind blijft. In recente publicaties van WITSCHER (1999 en 2004) en de bundels onder redactie van JOHNE (2006) en QUET (2006) maakt het crisisbegrip plaats voor 'transformatie'; zie de paragraaf *De crisis van de derde eeuw* hieronder.

⁴ Over Palmyra zijn recent drie (omvangrijke) werken verschenen: HARTMANN 2001, KAIZER 2002, en CUSSINI (ed.) 2005. Kortere overzichten in RICHARDSON 2002 en SOMMER 2005. Zie ook het hoofdstuk van VEYNE 2005, 'Palmyre et Zénobie entre l'Orient, la Grèce et Rome', 259-344. Ook het vermelden waard is de monografie over keizer Aurelianus door WATSON uit 1999, waarin kort en duidelijk de problemen van het historisch onderzoek worden geschetst (geschiedenis, bronnen, chronologie, etc.). Een beknopt overzicht van encyclopedisch karakter over de periode 193-325 is BATS 1997. DRINKWATER 2005 geeft aan de hand van de successievelijke keizers een leesbaar overzicht van de geschiedenis van de derde eeuw. Niet specifiek over de derde eeuw, maar wel over de Romeinen in het oosten is het voortreffelijke *Rome in the east. The transformation of an empire*, van BALL uit 2001; zie ook BUTCHER 2003 en SARTRE 2005.

De Romeinse opmars in het oosten (190 v.Chr.-217 n.Chr.)

In de Romeinse bemoeienis met het oosten, een proces van vele eeuwen dat begon met de oversteek van de Dardanellen onder de Scipiones (190 v.Chr.), zijn verschillende stadia te onderscheiden: een eerste stadium wordt gekenmerkt door een vestiging van de Romeinse macht in het oosten na een gestage gebiedsuitbreiding in de laatste twee eeuwen voor het begin van de jaartelling. Een noemenswaardige tegenslag daarbij was de verpletterende nederlaag die de gouverneur van Syrië Crassus leed bij Carrhae in 53 v.Chr., ondanks zijn troepenmacht van rond de 40.000 man, waarbij hij zelf sneuvelde. Onder het bewind van Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) stabiliseerde de toestand. De Eufraat werd de natuurlijke en psychologische oostgrens (zoals de Rijn-Donau-grens dat in het Noorden was, de oceaan in het westen en de woestijn in het Zuiden), die het Romeinse rijk scheidde van het enorme Parthenrijk, dat reikte tot China⁵. De Parthen vormden de enige coherente politieke eenheid waar de Romeinen rekening mee te houden hadden, en waar diplomatieke en militaire roem op viel te behalen. Het beeld van Augustus als opperbevelhebber (afb. 1) is hiervan de ideologische verbeelding: een afbeelding op het kuras die verwijst naar de teruggave door een Parthische figuur van de op het Romeinse leger (van onder anderen Crassus) buitgemaakte veldtekenen aan een representant van Rome, mogelijk de godin Roma. De gebeurtenis had daadwerkelijk plaatsgevonden op een eilandje in de Eufraat in 20 v.Chr. De afbeelding wordt omkranst door symbolen voor Hispania en Gallia, hemel en aarde, en dag en nacht⁶.

Met Trajanus (98-117), die de grens van het Romeinse rijk oostwaarts probeerde te verleggen, trad een volgende fase in. Bij een expeditie naar Parthië werd de hoofdstad Ctesiphon veroverd en stootten de troepen voor de eerste maal in de Romeinse geschiedenis door tot de Perzische golf. Twee provincies in Mesopotamië werden aan het rijk toegevoegd. Trajanus'

⁵ De dichter Lucanus (39-65) beschreef de grens als volgt: *dividit Euphrates ingentem gurgite mundum* (*Pharsalia* 8,290: 'de Eufraat scheidt met zijn stroom een enorme wereld [van de onse]'). Militaire, politieke, economische, sociale en psychologische aspecten van het leven aan de grenzen van het rijk heeft zich tot een omvangrijk onderzoeksgebied, samen te vatten als 'frontier studies', ontwikkeld. Zie BRAUND 1996, GRAF 1989, WHITTAKER 2000; met betrekking tot Palmyra zie LONG 2004, EADY 2004 en WILKES 2005. Voor de Romeinse troepen die aan de Syrische grens verbleven zie LE BOHEC 2000, 28-9, 171-2 en POLLARD 2001 *passim*.

⁶ Zie voor een beschrijving GALINSKI 1996, 24-8 en vooral ROSE 2005, 24-8 (die m.i. de juiste identificaties van de figuren geeft) met vele verwijzingen. De identificatie van de figuren is omstreden. Om aan de vele overwegingen er een toe te voegen: het lijkt mij niet onmogelijk dat het Augustusbeeld in zijn linkerhand ooit een krijgstekken gehouden heeft, *i.c.* het teruggeven en afgebeelde vaandel.

Afb. 1. Augustus Prima Porta (J. KELDER).

opvolger Hadrianus (117-138) gaf de nieuwe gebiedsdelen weer op en richtte zich op stabilisering van de grenzen, waarvan de door hem aangelegde muren en grensversterkingen nog altijd waarneembare tekens zijn. Mede door zijn frequente aanwezigheid in het oosten namen de oostelijke provincies in belang toe. Vanaf de regering van Antoninus Pius (138-161), die de defensieve politiek van Hadrianus voortzette, zijn er enkele wetmatigheden waar te nemen: Antiochië, dat al de basis van Hadrianus in het oosten was, werd het politieke centrum van de oostelijke rijkshelft, wat vooral zichtbaar werd in de vierjarige vestiging van Marcus Aurelius' medekeizer Lucius Verus aldaar (van 165 tot 169); Septimius Severus, die van 197 tot 202 in het oosten verbleef, volgde hem hierin. Macrinus (217-218) is als keizer

zelfs nooit in Rome geweest, maar voerde de regering vanuit Antiochië. Voorts zijn er uit het oosten verschillende usurpatoren voortgekomen, die de erkende keizers naar de kroon staken, van wie de Syriër Avidius Cassius (175) en Pescennius Niger (Antiochië, 193) de eerste twee waren. Deze laatste werd door Septimius Severus verslagen aan de Issus, waar eens Alexander de Grote het leger van de Pers Darius verslagen had. Een derde ontwikkeling zijn de herhaalde veldtochten tegen de Parthen, waarbij de inname van Ctesiphon een speciaal doel vormde: Trajanus, Lucius Verus, Septimius Severus en later zijn zoon Caracalla (211-217) waagden zich eraan.

De kentering (217-260)

Onder Septimius Severus werd de oostgrens verlegd naar de Tigris en werd Mesopotamië opnieuw een provincie met Nisibis als hoofdstad. Deze grensverlegging betekende een periode van politieke en militaire onzekerheid. Macrinus was gedwongen bij Carrhae (waar eens de Romeinen onder Crassus de slag hadden verloren) een wapenstilstand te sluiten met de Parthenkoning Artabanus V en zich terug te trekken, waarbij hij zich wel de eretitel *Parthicus Maximus* liet toevallen. In 224 maakte het Parthische koningshuis van de Arsaciden plaats voor het Perzische huis van de Sassaniden, die met hernieuwde kracht de strijd tegen de Romeinen aangingen. De Romeinse dynastie der Severi had zich na Macrinus voortgezet met twee uit het Syrische Emesa afkomstige keizers: Heliogabalus (218-222) en Alexander Severus (222-235). Deze laatste leed met drie legers een nederlaag tegen Ardashir (of Artaxerxes), de eerste Sassanidische heerser. Zijn opvolger Sapor I versloeg in 244 in Mesopotamië de minderjarige Romeinse keizer Gordianus III, die in moeilijk te reconstrueren omstandigheden aan zijn einde kwam⁷, waarna Philippus Arabs om voorwaarden voor een vrije terugtocht vroeg. Incidentele overwinningen van de Romeinen bleven niet uit, maar duidelijk was dat de Romeinse hegemonie aan de overzijde van de Eufraat tot stilstand was gekomen.

De bij de wapenstilstand gemaakte afspraak dat Armenië ongemoeid zou worden gelaten, werd al na twee jaar geschonden door Philippus. Sapor onstak in woede en stootte in 251 door naar Armenië in het noorden en Antiochië in het westen, daarbij een spoor van verwoesting in Romeins

⁷ Vermoedelijk werd hij vermoord door ondergeschikten, al zou ook Sapor zich op zijn vermoordding hebben beroemd, zie POTTER 2004, 234-6 voor een evaluatie van de tegenstrijdige bronnen.

gebied achterlatend. Philippus' opvolger als Romeins keizer was Valerianus, die vanaf 254 met wisselende krijgskansen tegen Sapor vocht. Catastrofaal werd de situatie toen de Gothen in 259 Anatolië binnenvielen en Valerianus gedwongen was zich terug te trekken naar het noorden; Sapor greep zijn kans en herwon Mesopotamië en Nisibis. Na het verslaan van de Gothen ging Valerianus in 260 de strijd aan bij Carrhae. De Romeinen werden opnieuw verslagen en de keizer levend gevangen genomen: eerst diende de verslagene enige tijd als opstapje voor Sapor bij het bestijgen van diens paard; later werd zijn huid gestroopt en in de tempel van Ctesiphon gehangen. Valerianus' zoon en medekeizer Gallienus behield de heerschappij. Sapor greep zijn kans en trok naar Syrië, Cilicië en Cappadocië, waar hij met de Romeinse generaals Macrianus en Ballista (ook wel: Callistus) te maken kreeg. Sapor besloot terug te keren naar Ctesiphon.

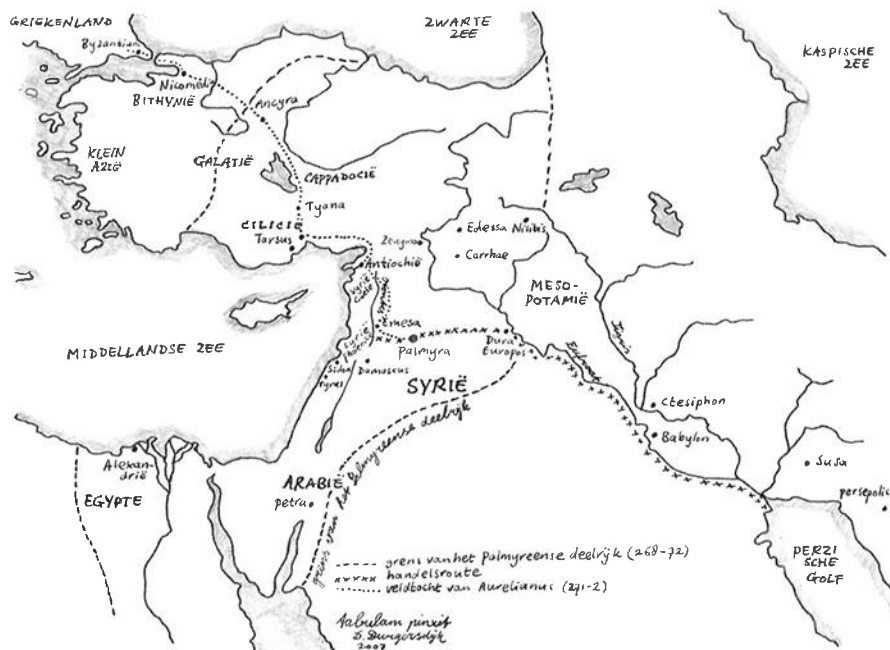
De uitzonderingspositie van Palmyra

Het was in deze omstandigheden dat Odaenathus, de leider van Palmyra, de Romeinen de helpende hand bood. Palmyra (Sem. *Tadmor*, mogelijk van *tamr* = dadelpalm)⁸ was een stad in het Syrische binnenland in een uitloop van het Eufraatdal, dat doorgang bood van de bloeiende handelsroute langs de Eufraat naar het Mediterrane bekken (afb. 2). De eerste vermelding van de stad of haar omstreken dateert uit de negentiende eeuw v.Chr.⁹ Het bericht in 2 *Kronieken* 8:4 dat 'Tamar' gesticht was door Salomo heeft geen betrekking op Palmyra, al werd het soms gedacht: Tamar is een veel voorkomende en voor de hand liggende naam voor oasesteden. De inwoners hadden zich gespecialiseerd in de organisatie en financiering van handelsmissies (vaak via de Eufraat komend vanuit de Perzische golf) naar de zeehavens van Syrië en *vice versa*¹⁰, waardoor de stad vanaf de eerste eeuw, vooral na de geleidelijke neergang van het zuidelijker Petra, tot grote bloei was gekomen. Uit inscripties en opgravingen blijkt dat de handelswaar bestond uit onder meer slaven, zout, verschillende soorten stoffen, parfum,

⁸ Ook wordt geopperd dat Tadmor verband houdt met de semitische stam *dmr* ('versterken'), waarmee een versterkte vesting aangeduid zou worden.

⁹ De Syrische archeoloog BOUNNI 2000⁴, 10-1 schrijft erover in een in Palmyra verkrijgbaar archeologisch gidsje.

¹⁰ Vaak wordt de ligging van Palmyra in verband gebracht met de zijderoute, waarvan BALL 2001, 133-139 het bestaan ontkent. Zie ook MILLAR 2006, die de route niet ontkent, maar Palmyra er niet in plaatst: 'Caravan Cities: Roman Near East and Long-Distance Trade by Land', Hoofdstuk 11, 275-99.

Afb. 2. Kaart van Syrië (D. BURGERSDIJK).

kruiden, ivoor en glas. Van Engeland tot India zijn sporen van Palmyreense handelsposten gevonden.

In de jaren 70 van de eerste eeuw schreef Plinius Maior in zijn encyclopedische werk *Naturalis Historia* (5.87-89) over Palmyra:

Die (nl. de Eufraat) gaat door naar de plaats Sura, waar die naar het oosten de Syrische woestijn bij Palmyra verlaat richting de stad Petra en zich uitstrekt tot het gebied dat Arabia Felix wordt genoemd. De stad Palmyra is beroemd om haar ligging, om haar rijke grond en aangename bronnen. Palmyra's akkers worden aan alle kanten omsloten door een zandvlakte. De stad is als het ware door de natuur van de landen afgesloten, in een uitzonderingspositie tussen twee rijken, dat van de Romeinen en dat van de Parthen, en aan het begin van een conflict altijd voor beide partijen van belang. Van de Parthische stad Seleucia (ook wel Seleucia aan de Tigris genoemd) is het 337 mijl verwijderd en 203 mijl van het dichtstbijzijnde punt aan de Syrische kust, en nog 27 mijl dichter bij Damascus. Onder de woestijn van Palmyra ligt de streek Stelendena en, zoals reeds vermeld, de steden Hierapolis en Beroea en Chalcis.

Wat hier bedoeld wordt met 'uitzonderingspositie' (*privata sorte*) is object van discussie. De grote kenner uit Oxford van het Grieks-Romeinse oosten FERGUS MILLAR (1993, 319) noemt enkele zaken waarin Palmyra

Afb. 3. De cella van de Bel-tempel (foto: K. VRIEZEN).

uitzonderlijk was: het syncretisme (zie noot 15), het nomadisme, de tweetaligheid (Grieks en Palmyreens, een semitische taal; zie nu Kaizer 2007), de militaire expedities en handelsmissies op lange afstand. Wat Plinius met ‘uitzonderingspositie’ heeft bedoeld, is moeilijk uit te maken, maar wel is duidelijk dat Palmyra’s gunstige grensligging al in de eerste eeuw niet alleen commercieel, maar ook politiek voordelig was.

Dat bleek ook onder de regering van Hadrianus, die Palmyra bij een bezoek rond 129 tot een vrije stad verklaarde en haar zijn naam schonk: *Hadriana Palmyra* of *Hadrianopolis*¹¹. Dit wil zeggen dat Palmyra voor die tijd ingelijfd moet zijn bij het Romeinse rijk. Septimius Severus nam Palmyra op in de provincie Syrië-Phoenicië, waarna onder Caracalla Palmyra de status van *colonia* had¹², met inbegrip van het *ius italicum*, waarmee de stad gevrijwaard was van belastingen. Palmyra ontwikkelde zich zo tot een bevoorrechte en economisch bloeiende stad, die eigen belasting hief voor nieuwe investeringen en stedenbouwkundige ontwikkeling. Het meest in het oog springt de tempel van Bel (heropend in 139), bekostigd door dezelfde particulier die ook Hadrianus’ bezoek financierde (afb. 3)¹³. De grote colonnade

¹¹ Zie de behandeling door de biograaf van Hadrianus BIRLEY 1997, 230 en 347.

¹² Over wanneer precies de status werd verleend en wat deze inhield, zie de uiteenlopende opinies van GRAF 1989, 144; ISAAC 1990, 141-7, 225; STONEMAN 1992, 20; MILLAR 1993, 143-4.

¹³ Voor de tempel van Bel: BALL 2001, 76 en 322-40 *passim*.

Afb. 4. Monumentale boog in de zuilenstraat, eind 2^e/begin 3^e eeuw n.Chr.
(foto K. VRIEZEN).

die er naar toe leidde (naar Semitisch model)¹⁴ werd onder de regering van Caracalla voltooid (afb. 4).

Voor Rome had de positie van Palmyra het voordeel dat er aan de rand van het rijk een relatief onafhankelijke en strategisch gelegen bufferstaat ontstond, die door de eenzijdige gerichtheid op eigen handelsbelangen politiek ongevaarlijk leek en voor militair en economisch evenwicht in het zuid-oosten van het rijk zorgde. De Palmyrese leiders, vermoedelijk verenigd in een op Griekse leest geschoeide raad van ouderen¹⁵, zagen zich gedwongen

¹⁴ Een veelheid aan zuilen, waarop met beelden en inscripties belangrijke burgers en bezoekers van Palmyra werden geëerd, bepaalt het beeld van de weg. Of deze voor processies is gebruikt, zoals het Perzische voorbeeld in Babylon of het Semitische (de *Via Dolorosa*) in Jeruzalem, is onderwerp van discussie. Ook wordt een uitsluitend commerciële functie aangenomen. BALL 2001, 256-7 (over de processieweg) en 262-72 en 384-5 (over de colonnade); KAIZER 2002 voor het religieuze leven.

¹⁵ De bevolking van Palmyra bestond uit verschillende stammen van Semitische, Arabische en Perzische herkomst, terwijl de plaats oorspronkelijk door nomaden werd bewoond. Op religieus gebied leidde dit tot een verregaande mate van syncretisme (zo wordt Allat geassocieerd met Athene, Baal (Semitisch) en Bel (Perzisch) met Zeus (Grieks), etc.). Op politiek

de speciale positie van de stad uit te buiten toen in Perzië de Sassaniden aan de macht kwamen. De handelsroutes langs de Eufraat werden immers steeds meer naar het noorden verlegd na de Perzische verovering van noordelijk Mesopotamië. Sapor opmars moest gestuit.

De toestand van het rijk ten tijde van Odaenathus (± 240-268)

De familie van Odaenathus (Arabisch: 'Udaynath) behoorde tot de aanzienlijkste van Palmyra. Uit een inscriptie blijkt, dat Odaenathus rond 240 leider van Palmyra werd genoemd¹⁶. Rond 258 werd hij als gelijke in rang aan een senator beschouwd door de toekenning van de *ornamenta consularia* en moet hij geholpen hebben bij de Romeinse campagnes tegen Sapor; ook duikt de titel *mr* (vergelijk het moderne 'emir', het betreft het Arabische equivalent van het Griekse *despotes*) op¹⁷. Na de gevangenneming van Valerianus in 260, de tweede invasie van Sapor in Romeins gebied en de door Macrianus gestuite opmars, verkeerde hij in een strategische positie. Hij bewees de in het westen verkerende Gallienus een grote dienst door drie nieuwe usurpatoren neer te slaan (de zonen van Macrianus, Macrianus en Quitus genaamd, en de al genoemde Ballista), waarvoor hij een uitzonderlijke beloning kreeg: het dragen van de titels *Corrector Totius Orientis* en *Dux*, waarmee zijn macht in het hele oosten werd erkend. In 262 kreeg hij het voor elkaar de Perzen het noorden van Mesopotamië te ontnemen, waarvoor hij de titel *Rex Regum* ('Koning der Koningen') ontving; in 266 ondernam hij zelfs op eigen initiatief een veldtocht naar Perzisch gebied. Hij liet zijn zoon Herodianus delen in zijn macht.

Nooit werd een generaal binnen het rijk zozeer vrijgelaten als Gallienus Odaenathus toestond — wat hem door historiografen zeer werd nagedragen. De situatie wordt deels verklaard door het gegeven dat Gallienus zijn handen vol had aan de situatie in het westen: daar had zich een rijk onder de usurpator Postumus gevormd, dat Brittania, Gallia en Hispania omvatte. Ondertussen vielen ook de Gothen binnen, en Gallienus' bekwaamste generaal Aureolus liet zich in Noord-Italië tot keizer uitroepen. In de strijd tegen deze laatste viel Gallienus ten offer aan een samenzwering in 268, waarna

gebied moet er een harmonieuze samenwerking geweest zijn tussen de bevolkingsgroepen in een raad die gemeenschappelijke belangen behartigde, waarin een persoon als leider optrad. Met betrekking tot de raad: BALL 2001, 76 en 462.

¹⁶ GAWLIKOWSKI 1985, 251-61; BALL 2001, 77.

¹⁷ Over de titels in o.a. inscripties zie WATSON 1999, 30 (en IGR III 1031); POTTER 1996, 259-60.

de gerespecteerde generaal Claudius II tot keizer werd uitgeroepen. Voor het oosten was deze keizer van minder belang, daar hij hevig maar succesvol tegen de Gothen vocht, vervolgens Aureolus bestreed, maar na twee jaar al stierf aan de pest. Zijn broer Quintillus had zich inmiddels meester gemaakt van het westen, waar Postumus door zijn eigen soldaten was vermoord. Indirect speelde deze situatie Odaenathus natuurlijk in de kaart: met een door de keizer erkende positie was hij heer en meester in het oosten, zonder dat iemand hem de pas afsneed. Tenzij zijn vrouw Zenobia.

Opkomst en ondergang van Zenobia (268-272)

Over hoe Odaenathus en zijn zoon (uit een eerder huwelijk) Herodianus precies zijn gestorven, zijn de bronnen zeer verdeeld¹⁸. Mogelijk werd een moord gepleegd op instigatie van Zenobia, zoals de *Historia Augusta* (*Triginta tyranni* 17.2) meldt, door Odaenathus' neef Maconius, die, na tot keizer uitgeroepen te zijn, zelf vermoord zou zijn. Maar wegens de pogingen van de betreffende auteur Zenobia als machtsbelust af te schilderen, en vanwege het gegeven dat geen enkele andere bron Zenobia als genius vermeldt, kan dit bericht als fantasie terzijde geschoven worden¹⁹. De meeste andere bronnen spreken zich niet uit over de toedracht, maar beperken zich tot de mededeling dat Zenobia de macht overnam. Uit een inscriptie van ± 268-270 (CIS II, 3971) blijkt dat haar zoontje Vaballathus de titel *Rex Regum* en zelfs *Corrector Totius Orientis* overneemt van zijn vader Odenathus, en zelf wordt Zenobia *Augusta*. Voor de feitelijke regering van een vrouw in naam van haar (klein)zoon zijn meer precedentes, waarvan het meest recente voorbeeld Septimius Severus' schoonzuster Julia Maesa was, die haar kleinzoontje Heliogabalus, de vermeende zoon van Caracalla, op de troon (maar dan die van Rome) zette.

Nog meer dan haar overleden echtgenoot koesterde Zenobia expansieve driften. Het rijk dat Odaenathus eens bestuurde, moest door de nieuwe machthebbers opnieuw opgeëist worden. Tijdens de oorlog van keizer Claudius in het noorden, zag Zenobia haar kans schoon Bostra, de hoofdstad van de Romeinse provincie Arabia, aan te vallen. Toen dit in een succes eindigde,

¹⁸ Voor de verschillende scenario's: WATSON 1999, 57-9 en voor vertaalde bronnen: DODGEON en LIEU 1991, 80-2. De in deze paragraaf genoemde antieke bronnen (*Historia Augusta*, Zosimus) worden in de volgende paragraaf (*De crisis van de derde eeuw*) kort behandeld.

¹⁹ Zelfs in een ander (betrouwbaarder) boek van de *Historia Augusta* (*Gallienus* 1.31) wordt dit gegeven niet vermeld.

liet Zenobia haar troepen doorstoten naar Egypte, waar haar bekwame generaal Zabdas de troepen van de Romeinse generaal Probus versloeg. De zesde-eeuwse Griekse historiograaf Zosimus (1.44) meldt dat Zenobia, die haar afkomst graag op het Egyptische vorstenhuis van de Ptolemaeën herleidde, de eerste koningin van Egypte sinds Cleopatra was. In het noorden sympathiseerde Antiochië met het Palmyra van Zenobia. In 271 was het deklrijk op zijn hoogtepunt van macht en geografische reikwijdte. Palmyra begon steeds meer de kenmerken van een zelfstandig rijk te krijgen, met zelfs een beperkte vorm van hofcultuur: schrijvers en geleerden als Callinicus en Genethlius uit Petra en de Syriërs Longinus en Nicostratus waren verbonden aan het hof. In Antiochië vond Zenobia een trouwe bondgenoot in de ketterse bisschop Paulus van Samosata. Munten getuigen van een toenemend streven naar onafhankelijkheid: terwijl aanvankelijk nog munten geslagen werden met aan weerszijden Vaballathus en Aurelianus, die in 270 Claudius was opgevolgd, als twee heersers over een rijk, werd Aurelianus geleidelijk vervangen door het portret van Zenobia; ook in de titulatuur zoals geattesteerd in papyri is eenzelfde ontwikkeling te zien. De imperiale ideologie kreeg een steeds eigenstandiger karakter²⁰.

Aurelianus besloot, nadat hij andere zaken in het westen en in Rome had afgerond, een einde te maken aan de ongekende macht van Palmyra, in 272. De bronnen geven niet meer aan dan dat hij op zeker moment de wapens tegen Palmyra opnam (Zosimus 1.50.1, *HA Aur.* 22.1). Aurelianus' generaal en gouverneur van Egypte Tenagino Probus ondernam met een vloot een tocht naar Egypte, terwijl de keizer zelf met een landleger Bithynië in Klein-Azië betrad. Via de steden Ancyra (in de provincie Galatia), Tyana (Cappadocia) en Tarsus (Cilicia) kwam hij in Alexandria (Syria Coele). Hierna was Antiochië, waar Zenobia zich verschanst had, het eerste doelwit. De weg was bij Immae geblokkeerd door het leger van Zabdas, dat door gelukkig uitgevallen manoeuvres snel werd overmeesterd. Antiochië en haar voorstad Daphne werden spoedig weer bij het rijk ingelijfd. Net als voorheen in Tyana zag Aurelianus af van straf en plundering van de stad.

Via Apamea en Arethusa vervolgde Aurelianus de tocht naar Emesa, waar Zenobia inmiddels verbleef. In de slag voor Emesa die volgde, werd, na een aanvankelijk succes voor de Palmyreners, het Palmyreense leger verpletterend verslagen. Emesa, waaruit Zenobia haastig was gevlucht, ontving de Romeinse keizer. In Egypte had Probus inmiddels Alexandrië herwonnen: Palmyra was gereduceerd tot een opstandige woestijnstad. De reactie

²⁰ Een reconstructie van titulatuur aan de hand van papyri en munten: WATSON 1999, 67-8 en STROBEL 1993, 265-6, POTTER 1996.

van Zenobia getuigt van haar benarde situatie: zij zou persoonlijk om hulp gaan vragen aan de Perzen, die met het oog op het nabije verleden weinig warme gevoelens koesterden voor de Palmyreners. Zenobia vluchtte in de nacht, maar Aurelianus doorzag de list en liet Zenobia achterhalen: aan de oever van de Eufraat werd zij gevangen genomen. De achtergeblevenen in Palmyra gaven zich over; de poorten openden zich voor Aurelianus. De stad werd ingenomen en de leiders van Palmyra berecht, en sommigen geëxecuteerd. Een van hen was Longinus.

Over het lot van Zenobia lopen de bronnen uiteen. Zosimus (1.59) vertelt dat Zenobia als krijgsgevangene onderweg naar Rome op een schip is gestorven. Een andere bron, Zonaras (12.27) uit de twaalfde eeuw, meldt dit ook, maar voegt de meerderheidsversie dat zij in triomftocht is meegevoerd in Rome daaraan toe. De *Historia Augusta* (30.27) gaat het verst met de melding dat Zenobia haar oude dag op een landgoed in Tibur (het huidige Tivoli) sleet²¹. En dan het einde van Palmyra. Terwijl Aurelianus de stad aanvankelijk nog ongemoeid liet, op plundering van schatten na, volgde later totale vernietiging. Na het vertrek van de Romeinen in 272 immers, stond een partijganger van Zenobia genaamd Apsaeus op en bood namens zijn factie de kroon van Palmyra aan de Romeinse gouverneur Marcellinus aan. Deze weigerde echter, en verried het plan aan de keizer. Een nieuwe tegenkoning en vermeende zoon van Zenobia, Septimius Antiochus, was benoemd, en in een nieuwe campagne van Aurelianus verslagen. Palmyra werd grondiger geplunderd dan na de eerste inname, en vele schatten meegenomen ter bekostiging en verfraaiing van Aurelianus' werken in Rome. Van Palmyra bleef slechts een herinnering aan haar vroegere glorie; nomaden namen de bewoning over. Een generatie later vestigde Diocletianus (284-306) er een grensgarnizoen, waarvan vandaag de locatie nog tussen de ruïnes te zien is²².

De crisis van de derde eeuw

Voor een antwoord op de vraag hoe de opkomst en val van Palmyra begrepen moet worden in de instabiele toestand van het derde-eeuwse Romeinse rijk, moet eerst de aard van de 'crisis' vastgesteld worden. Zoals gezegd, begint het brede concept van 'crisis' in recente publicaties terrein

²¹ WATSON 1999, 83-4 behandelt de verschillende versies. Voor ideologische tendenzen en fictie in Zenobia's portrettering, zie BURGERSDIJK 2005.

²² POLLARD 2000, 43-4, 78 en 298-300.

te verliezen, omdat het een te eenvoudige samenvatting geeft van de vele facetten die een periode van instabiliteit op verschillende gebieden en op verschillende plaatsen kent. De werkelijkheid is vaak te complex om een periode van een halve eeuw af te doen als crisis. WATSON (1999, 19-20) geeft een aanmerkelijk positievere analyse: 'the history of the third century is not the story of a collapsing empire. Rather, it is a testament to the remarkable ability of the Roman empire to adapt and transform itself.' SOUTHERN (2001, 283) sluit hierbij aan: 'Historians know that the Roman empire survived the third century by adapting to circumstances (...). There were some losses but also some gains, and when couched in these simplified and prosaic terms it might seem that the third century was after all simply a time of change.' Overigens wil dit geenszins zeggen dat de derde eeuw helemaal niet meer met crisis in verband wordt gebracht: die kwalificatie wordt voorbehouden aan de cruciale jaren vijftig en zestig (grovweg samenvallend met de regering van Gallienus en zijn Perzische tegenspeler Sapor I), toen er voortdurend op twee of meer fronten gevochten moest worden en binnen het Romeinse rijk grote rivaliteit tussen usurpatoren bestond. Op de derde eeuw in het algemeen wordt steeds vaker de term 'transformatie' van toepassing verklaard.

Een ander aspect met betrekking tot de traditionele opvatting over crisis dient toegevoegd: de blik op de gebeurtenissen in het midden van de derde eeuw is vertroebeld door de fragmentarische en negatieve aard van de historiografische bronnen. De tijd tot de jaren dertig wordt beschreven door Cassius Dio en Herodianus, die beiden vanuit senatoriaal perspectief de gebeurtenissen in hun tijd met afkeuring bezagen. Voor de daarop volgende periode zijn er slechts fragmentarisch literaire bronnen overgeleverd, zoals Dexippus en Eunapius. Christelijke auteurs als Cyprianus (over de jaren 50) en de iets jongere Lactantius en Eusebius (die onder Diocletianus en Constantijn actief waren) waren bevooroordeeld op grond van hun religieuze overtuiging — aan weerlegging van de crisis helpen deze auteurs niet mee. Uitgebreidere bronnen dateren van later tijd, zoals de onbetrouwbare *Historia Augusta* (rond 400, zie uitgave CHASTAGNOL 1994), die bovendien een lacune bevat voor de periode 244-260, de Syriër Malalas en de Byzantijnse historiograaf Zosimus (zesde eeuw, uitgave PASCHOUD 2000) en Zonaras (twaalfde eeuw)²³. Bij een dermate diffuus corpus, waarbij de om verschillende redenen zeer negatieve bronnen elkaar vaak tegenspreken, is het moeilijk de eenmaal postgevatte conceptie van een crisis te weerleggen. Archeologische vondsten, munten,

²³ Voor een inventarisering van de bronnen met uitleg zij verwezen naar DODGEON and LIEU 1991, xiii-xiv; POTTER 2004, 232-4; WATSON 1999, 209-12; SOUTHERN 2001, 7-11; BATS 1997, 15-25; CHASTAGNOL 1994, LI-LXXIII, 957-67; PASCHOUD 1995 en 2000.

opschriften en papyri zijn des te belangrijker wanneer de historiografische bronnen het laten afweten. Juridische teksten uit de *Codex Theodosianus* bieden schaars maar waardevol materiaal. In historiografisch onderzoek met betrekking tot de derde eeuw nemen deze zaken een belangrijke plaats in (SOUTHERN 2001, 7-13). Tot slot zij opgemerkt dat er een belangrijk verschil in perspectief is tussen sociaal-economisch onderzoek en militair-politieke studies, daar bij de laatste het beeld van crisis eerder opdoemt dan in het eerste geval (zie bijvoorbeeld DE BLOIS 2002). Historiografisch onderzoek, waarvan de aard in het bovenstaande is belicht, houdt het midden.

Gallienus, Aurelianus en Palmyra

De crisis van de derde eeuw werd bovenal zichtbaar in de militarisering van het bestuur²⁴: de verdeelde loyaliteit van soldaten aan verschillende machthebbers, de invallen in het noorden bij (vooral) de Donaugrens en in het zuiden in Mesopotamië, als ook de vele ongecontroleerde interne machtsgrepen legden zo groot beslag op de regerende keizers, dat hun optreden geheel door militaire expedities gestuurd werd. Daar komt bij dat de senaat in Rome zijn politieke controle over het rijk grotendeels was kwijtgeraakt. Het waren de generaals die in onderlinge machtsstrijd om het hoogste imperium streden, daarbij ondersteund door hun soldaten. Gallienus werd de personificatie van deze militaire crisis: zijn heerschappij van 253 tot 268 (inclusief zijn jaren als medekeizer onder zijn vader Valerianus) vormde de periode waarin het rijk het meest op de proef werd gesteld. In west en oost hadden zich twee rijken gevormd, onder Postumus en Odaenathus, die de Romeinse eenheid ogenschijnlijk verstoorden. Gallienus, die gedwongen was de romp van het rijk tegen invallen te verdedigen, heeft met een opmerkelijke vorm van improvisatie en *Realpolitik* geprobeerd de rompstaat overeind te houden — uiteindelijk met succes. De erkenning voor zijn militair-politieke evenwichtskunst is de laatste decennia niet uitgebleven: de keizer die in Romeinse ogen het rijk te schande maakte, komt er in de moderne historiografie steeds beter af²⁵. Zowel SOUTHERN als WATSON prijst zijn oog voor jong talent onder de soldaten, niet ongelijk aan dat van Napoleon²⁶.

Maar Aurelianus (270-275) steelt de show. Mede omdat onder zijn voorganger Claudius een overwinning was geboekt tegen de Gothen en

²⁴ LE BOHEC 1989, 194-200.

²⁵ Waartoe DE BLOIS (1976 en 1981) een belangrijke aanzet gaf.

²⁶ WATSON 1999, 37; SOUTHERN 2001, 88.

de usurpatoren Aureolus en Postumus, had Aurelianus als snel zijn handen vrij (al ondervond hij binnen en buiten het rijk nog hevige tegenstand) voor de verwijdering van de grootste smet op het rijk: de machtswellust van Zenobia. De uitzonderingspositie van Odaenathus onder Gallienus had een verkeerde wending genomen met het eigenmachtig optreden van Zenobia, die als een usurpator opereerde. Over de intenties van Zenobia kan slechts gespeculeerd worden: was zij slechts uit op onafhankelijkheid van Rome, of op de troon van het gehele Romeinse rijk? Waar haar echtgenoot Odaenathus het midden hield tussen een vazalvorst en een door Gallienus erkende legeraanvoerder, legde Zenobia een eigenmachtig optreden aan de dag waarmee zij Aurelianus, keizer van Rome, tartte. De door haarzelf gepropageerde vergelijking met Cleopatra is historisch niet onzinnig: ook keizer Augustus was gedwongen een door zijn voorgangers getolereerde buitenlandse vorstin, die machtsaspiraties in het oosten had, de macht te ontnemen. Zo kon ook Aurelianus uitgroeien tot een *restitutor orbis* ('hersteller van de wereld'), die bovendien de gelegenheid had Rome met nieuwe stadsmuren te versterken. Ook wijdde hij er een tempel aan de zonnegod Sol als dank aan zijn overwinning in Antiochië en Emesa, mede bekostigd en versierd met buit uit Palmyra. Dat Aurelianus een triomftocht voor zijn overwinning in oost en west kon houden, waarin mogelijk ook Zenobia is meegevoerd, droeg zeer bij aan zijn prestige.

Maar ook Aurelianus is op langere termijn niet aan kritiek van historici ontkomen: door zijn optreden was de zuidgrens van het rijk niet langer afgebakend, en ook de door Palmyra gewaarborgde rijke handelsader droogde op. De Romeinse bemoeienis met het oosten zou des te intensiever worden: de omvorming van Byzantium tot de hoofdstad Constantinopel, de aanhoudende veldtochten tegen de Perzen, de opkomst van het christendom en de tweedeling van het rijk in Oost en West zijn voorbeelden van oriëntalisering van het rijk, een tendens die sterker was dan Romanisering van het oosten — zie daar de prikkelende hoofdstelling van Ball in zijn *Rome in the East. Transformation of an Empire* uit 2000. Tekenen van transformatie kwamen in de derde eeuw heviger dan voorheen aan de oppervlakte. De *translatio imperii* (de verschuiving van de macht van oost naar west) leek in de derde eeuw even tot stilstand te zijn gekomen: langzaam keerde de hegemonie terug naar waar zij vandaan kwam. Het Romeinse rijk zou het in het oosten dan ook duizend jaar langer volhouden dan in het westen.

Literatuur

ALFÖLDY, A., *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts Nach Christus*, Darmstadt 1967.

- ALFÖLDY, G., 'Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung,' in: *Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien Band 5*, Stuttgart 1989.
- BALL, W., *Rome in the East. Transformation of an Empire*, Londen 2000.
- BATS, M. e.a., *L'empire Romain du IIIe siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée)*, Parijs 1997.
- BIRLEY, A., *Hadrian. The Restless Emperor*, Londen 1997.
- BLOIS, L. DE, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden 1976.
- , *De crisis van de derde eeuw n.Chr. en de Griekse elite*, Nijmegen 1981.
- , 'The Crisis of the Third Century AD in the Roman Empire: A Modern Myth?', in: *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire, Nottingham July 4-7, 2001*, (L. DE BLOIS, J. RICH ed.) Amsterdam 2002, 204-17.
- , 'The onset of crisis in the First Half of the Third Century AD' in: *JOHNE* 2006, 25-36.
- BOUNNI, A., *Palmyra. History, Monuments and Museum*, Damascus 2000⁴.
- BRAUND, D., 'River Frontiers in the Environmental Psychology of the Roman World', in: KENNEDY, D.L. (ed.) 'The Roman Army in the East', *Journal of Roman Archaeology* suppl. 18, Ann Arbor 1996, 43-8.
- BURGERSDIJK, D., 'Zenobia's Biography in the Historia Augusta', *Talanta* 36-37 (2005) 139-51.
- BUTCHER, K., *Roman Syria and the Near East*, Londen 2003.
- CAMERON, A., 'The Long Late Antiquity. A Late Twentieth-Century Model', in: *Classics in Progress. Essays on Ancient Greece and Rome*, ed. T.P. WISEMAN, Oxford 2002, 165-91.
- CHASTAGNOL, A. (ed.), *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, Parijs 1994.
- CUSSINI, E. (ed.), 'A Journey to Palmyra. Collected Essays to Remember Delbert R. Hillers', *Culture and History of the Ancient Near East* vol. 22, Leiden 2005.
- DODGEON, M.H. en S.N.C. LIEU, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363). A Documentary History*, Londen 1991.
- DRINKWATER, J., 'Maximinus to Diocletian and the Crisis', in: *Cambridge Ancient History XII: The Crisis of the Empire 193-337*, Cambridge 2005, 28-66.
- EADY, J., 'The Transformation of the Eastern Frontier, 260-305', in: *Shifting Frontiers in Late Antiquity* (R.W. MATHISEN, H.S. SIVAN ed.) Aldershot, Hampshire 1996, 72-82.
- GALINSKI, K., *Augustan Culture*, Princeton 1996.
- GAWLIKOWSKI, M., 'Les princes de Palmyre', *Syria* 62 (1985) 251-61.
- GRAF, D.F., 'Zenobia and the Arabs', in: *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, ed. D.H. FRENCH en C.S. LIGHTFOOT, Oxford 1989, 143-67.
- HARTMANN, U., *Das Palmyrische Teilreich*, Stuttgart 2001.
- ISAAC, B., *The Near East under Roman Rule. Selected Papers*, Leiden 1998.
- JOHNE, K.-P. (ed.), *Deleto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*, Stuttgart 2006.
- KAIZER, T., *The Religious Life of Palmyra. A Study of the Social Patterns of Worship in the Roman Period*, *Oriens et occidentes* 4, Stuttgart 2002.
- , '"Palmyre, cité Grecque"? A question of Coinage', *Klio* 89 (2007) 39-60.

- LE BOHEC, Y., *The Imperial Roman Army*, Londen 2000.
- LIEBESCHUETZ, J.H.W.G., 'The Birth of Late Antiquity', *Antiquité Tardive* 12 (2004) 253-61.
- LONG, J., 'Two Sides of a Coin: Aurelian, Vaballathus, and Eastern Frontiers in the Early 270s', in: *Shifting Frontiers in Late Antiquity* (R.W. MATHISEN, H.S. SIVAN edd.) Aldershot, Hampshire 1996, 59-71.
- MACMULLEN, R., *Roman Government's Response to Crisis A.D. 235-337*, New Haven 1976.
- MILLAR, F., *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, Londen 1993.
- , *Rome, the Greek World and the East vol. 3: The Greek World, the Jews, and the East* (ed. H.M. Cotton, G.M. Rogers), Chapel Hill 2006.
- PASCHOUD, F., 'A propos des sources du récit des campagnes orientales d'Aurélien dans l'Histoire Auguste', in: *Historiae Augustae Colloquium Maceratense MCMXCII*, ed. G. Bonamente en G. Paci, Bari 1995, 281-95.
- PASCHOUD, F. (ed.), *Zosime. Histoire Nouvelle t.1, livres 1-2*, Parijs 2000.
- POLLARD, N., *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*, Ann Arbor 2000.
- POTTER, D.S., 'Palmyra and Rome: Odaenathus' Titulature and the Use of Imperium Maius', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 113 (1996) 271-85.
- POTTER, D.S., *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, Londen 2004.
- QUET, M.-H. (ed.), *La "crise" de l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin. Mutations, continuités, ruptures*. Parijs 2006.
- RICHARDSON, P., 'Palmyra: Rome and the Levant', in: *City and sanctuary. Religion and Architecture in the Roman Near East*, Londen 2002, 26-51.
- ROSE, C.B., 'The Parthians in Augustan Rome', *American Journal of Archeology* 109 (2005) 21-75.
- SARTRE, M., *The Middle East under Rome*, Londen 2005.
- SOMMER, M., 'Palmyra und die Palmyrene', in: 'Roms Orientalische Steppengrenze Palmyra – Edessa – Dura-Europos – Hatra. Eline Kulturgeschichte von Pompeius bis Diocletian.' *Oriens et occidents Band 9*, Stuttgart 2005, 139-224.
- SOUTHERN, P., *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Londen 2001.
- STONEMAN, R., *Palmyra and its Empire: Zenobia's Revolt against Rome*, Ann Arbor 1992.
- STROBEL, K., *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert. Modell einer historischen Krise?*, *Historia Einzelschriften* 75, Stuttgart 1993.
- VEYNE, P., *L'empire Greco-Romain*, Parijs 2005.
- WATSON, A., *Aurelian and the Third Century*, Londen 1999.
- WHITTAKER, C.R., 'Frontiers', in: *Cambridge Ancient History XI*, Cambridge 2000, 293-319.
- WILKES, J., 'Provinces and Frontiers', in: *Cambridge Ancient History XII: The Crisis of the Empire 193-337*, Cambridge 2005, 212-68.
- WITSCHER, C., *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n.Chr.*, Frankfurt am Main 1999.
- WITSCHER, C., 'Re-evaluating the Roman West in the 3rd c. A.D.', *Journal of Roman Archaeology* (2004) 251-81.

VING SARGON EEN GAZELLE OF EEN CAFÉHOUDSTER?

EEN VERMEENDE PARODIE OVER KONING SARGON VAN AKKAD UIT KÜLTEPE

Jan Gerrit Dercksen

Inleiding

Slechts weinig teksten uit Kültepe ontvangen zo veel aandacht in assyriologische kring als de compositie over Sargon van Akkad. Temidden van de duizenden brieven, contracten en notities uit het Oud-Assyrische handelsmilieu valt deze tekst op door zijn verrassend rijke inhoud. Op grond van het erin voorkomende gepoch beschouwen verschillende geleerden de tekst als een parodie. Het doel van deze bijdrage is aan te tonen dat de interpretatie als parodie de tekst geen recht doet en voorbijgaat aan de fundamentele vraag naar zijn oorsprong en functie.

Publicatiegeschiedenis

Gedurende meer dan 100 jaar (ca. 1946-1936 v.Chr.) waren kooplieden uit Assur actief in de Centraal-Anatolische stad Kanesh, het huidige Kültepe niet ver ten oosten van de Turkse stad Kayseri. Zij bewoonden delen van de benedenstad en vormden daar een handelskolonie (*kārum*). Kanesh was de hoofdvesting in een uitgestrekt netwerk van grote en kleine handelsnederzettingen dat de stadstaat Assur onderhield in Anatolië. Doel van de handelscontacten was het verkrijgen van zilver en goud door tin en wollen kwaliteitsstoffen naar Anatolië te vervoeren en daar te verkopen. De klassieke fase van de Assyrische aanwezigheid valt samen met de periode die naar archeologisch gebruik 'Karum laag 2' wordt genoemd, en die rond 1836 v.Chr. met de verwoesting van Kanesh eindigde. Sinds 1948 vinden vrijwel jaarlijks opgravingen plaats in Kültepe, waarbij grote hoeveelheden beschreven kleitabletten zijn geborgen.

In de benedenstad werden in 1958 ongeveer 800 kleitabletten gevonden in de ruïnes van het woonhuis en kantoor van een Assyriër, die daar omstreeks het midden van de 19^e eeuw v. Chr. actief was. Slechts een gering aantal van deze documenten is sindsdien gepubliceerd, daaronder het tablet dat het onderwerp van deze bijdrage vormt en dat het opgravingsnummer Kt j/k 97

heeft gekregen. Het heeft bijna veertig jaar geduurd voordat CAHIT GÜNBATTI, een assyrioloog aan de Universiteit van Ankara, dit tablet in 1997 bekend maakte. De door GÜNBATTI verzorgde eerste editie bevat o.a. een Turkse vertaling van de tekst en een kopie van het spijkerschrift. Hij beschouwde de tekst als een verzameling verhalen rond Sargon, de stichter van de zgn. Oud-Akkadische dynastie, die bekend waren toen de Assyrische kooplieden in Anatolië actief waren. GÜNBATTI stelde vast dat verschillende onderwerpen in de tekst tevens voorkomen in inscripties van Oud-Akkadische koningen en in latere tradities over Sargon. Hij veronderstelde dat de Assyrische kooplieden een rol speelden in het overbrengen van deze Mesopotamische tradities naar Anatolië, waar de stof uiteindelijk werd verwerkt in Hettitische composities over Sargon en Naram-Sîn.

Korte tijd later publiceerde MARC VAN DE MIEROOP een belangrijk artikel gewijd aan deze tekst. Hierin betoogde hij dat Assyriërs deze tradities naar Anatolië brachten en zo bijdroegen aan het ontstaan van een Hettitische politieke gedachtenwereld. De hier en daar wat satirisch of humoristisch aandoende inhoud van de tekst verklaarde VAN DE MIEROOP als het gevolg van een bewuste parodiëring van authentieke Oud-Akkadische koninklijke inscripties.

KARL HECKER leverde in 2001 een Duitse vertaling in het supplement van de serie *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, waaraan hij het opschrift „Ein Selbstpreis Sargons” meegaf.

De parodiëring die VAN DE MIEROOP meende te hebben kunnen vaststellen, werd geaccepteerd door BENJAMIN FOSTER in diens bloemlezing van de Akkadische literatuur uit 2005. Evenals VAN DE MIEROOP beschouwde FOSTER de tekst als een parodie op de epische tradities over de Oud-Akkadische koningen. Daarnaast identificeerde FOSTER verschillende woordspelingen in de tekst. Zijn vertaling (met het veelzeggende opschrift „Sargon, Lord of the Lies”) bezit hierdoor een grote levendigheid.

De tekst heeft ANTOINE CAVIGNEAUX geïnspireerd tot een artikel (2005) waarin hij een middenweg wilde bewandelen tussen de letterlijke interpretatie van HECKER en de wat vrijere van VAN DE MIEROOP en FOSTER. CAVIGNEAUX beschouwt de tekst als een humoristisch middel waarmee de Assyrische kooplieden de lange wintermaanden in Anatolië door konden komen. WERNER MAYER (2006) heeft kort geleden een noot gepubliceerd met een interpretatie van de passage in regel 14-17 die overeenstemt met mijn eigen opvatting, zoals verschenen in mijn studie van deze compositie (DERCKSEN 2005). Verder is er nog een artikel van BENDT ALSTER en TAKAYOSHI OSHIMA in druk.

De interpretatie van de tekst als parodie met woordspelingen roept als vanzelf de vraag op of het juist is de ogenschijnlijk humoristische inhoud

als parodie af te doen, en of de door FOSTER geïdentificeerde woordspelingen niet eerder het resultaat zijn van de bril waardoor hij de tekst las. Voordat ik op deze kwestie inga, geef ik hier een vertaling van de tekst zelf. Vervolgens zal de achtergrond van deze merkwaardige compositie worden belicht.

Vertaling

1. Inleiding

Koning Sargon, koning van de metropool Akkad, de sterke koning, die met de goden converseert. De god Adad gaf hem sterkte en daardoor nam ik het land in bezit vanaf het oosten tot aan het westen en streed ik op een enkele dag tegen zeventig steden; ik nam de vorsten ervan gevangen en verwoestte hun steden.

2. Sargon als jager en atleet

Ik zweer bij Adad, de heer van de kracht en bij Ishtar, de vrouwe van de strijd! Ik zag een gazelle, wierp een tichelsteen in de rivier (en achtervolgde het dier). Maar tijdens het rennen brak mijn gordel; daarop bevestigde ik een slang en rende voort en greep de gazelle. Vervolgens haalde ik de tichelsteen uit het water.

3. Sargon de verzorger

Ik zweer bij Adad en bij Ishtar! Dagelijks slacht ik waarlijk duizend runderen en zes duizend schapen. Mijn zeven duizend helden eten dagelijks in mijn aanwezigheid een borststuk, mijn drie duizend renners eten een lendenbiefstuk, en mijn duizend schenkers eten dagelijks merg uit scheenbeen tot verzadigens toe. (Eens, toen)... een uitnodiging gaf, en mijn zeven duizend helden doende waren borststukken te eten, bleek voor de laatste man een borststuk te ontbreken. Daarop slachtte hij een trekdiër van zijn draagstoel, een rund uit de plaats Kushaman, en gaf een borststuk aan de laatste man.

(Toen) mijn kok een matig stukje vlees liet aanbranden, slachtte hij als straf honderd runderen en twee honderd schapen en gaf hij dat aan mijn dienaren te eten.

4. Sargon weerstaat de duisternis

Ik zweer bij Adad en Ishtar! Ik verbleef met mijn troepen waarlijk zeven jaar, een maand en een halve maand in duisternis. Toen ik eruit kwam nam ik waarlijk een meetlat (versierd) met kornalijn en lazuursteen ter hand en ik deelde waarlijk (grond) toe aan het land. De berg Humanum deelde ik in tweeën en als grenspaal stelde ik mijn standbeeld daartussen op.

5. Sargon de veroveraar

Ik kleepte de heerser van Tukrish in een dierenhuid. Ik bracht het slaventeken aan op de hoofden van de mannen van Hudura. Wat Alashia betreft: ik bedekte hun hoofden als dat van een vrouw. Ik vernielde de penis van de Amorrieten in plaats van hun neus af te snijden.

Ik bond het hoofd van de Kilarieten vast met een leren riem. Ik liet de... vrij. Ik schoor het midden van het hoofd van de (mannen) van Hattum. Ik bevestigde een kledingpin (van vrouwenkleding) op de Luhmieten¹. Wat de vrouw van Qutium en de mannen van Lullu en Hahhum betreft: ik sneed hun gewaden open.

6. *Lof*

Ik raakte de drie *hemelzuilen* met mijn handen aan. Waarom zou ik op (andere) tabletten (hieraan) toevoegen? Kent Anum mij niet? Laat men de regelmatige offers voor mij vergroten omdat ik koning was en het Boven en Beneden Land in bezit heb genomen.

Adad is koning!

Een parodie op Oud-Akkadische tradities?

De tekst bevat verschillende lexicale en inhoudelijke problemen, met name in de gedeelten 5 en 6². De oude auteur legt een zekere voorkeur aan de dag voor het gebruik van hyperbolen. De vraag is echter of we hier te maken hebben met een parodiëring van Oud-Akkadische tradities of dat deze overdrijvingen tot een stijl behoren die alles behalve satirisch of humoristisch was. Doorslaggevend is daarbij hoe men zich deze compositie voorstelt; betreft het een prikkelende vertelling om de dagelijkse sleur te doorbreken of ligt een serieuzer doel ten grondslag? Alvorens de mogelijke functie van deze tekst te bespreken, wil ik de inhoud en stijl nader bezien.

Twee in de inleiding genoemde thema's worden aan het slot weer opgenomen: de vergoddelijkte status van Sargon („degene die met de goden converseert”) wordt bevestigd door de oproep om de aan hem gebrachte offers te vergroten. Daarnaast speelt de god Adad een grote rol als de hemelse macht die Sargon de benodigde kracht gaf, en wiens lof in de laatste zin wordt bezongen. Historische stof bestaat uit de persoon van Sargon en diens militaire successen. De bewering dat Sargon met de goden spreekt, herinnert aan één van Naram-Sîn's epitheta in *De Grote Opstand tegen Naram-Sîn*,³ dat hem prijst als „degene die met Ishtar en Anunitum spreekt”.⁴ De vier uitgewerkte heldendaden van Sargon bevatten elementen die ontleend zijn aan Oud-Akkadische koninklijke inscripties en uit in het Sumerisch

¹ Naar een suggestie van N.J.C. KOUWENBERG.

² Voor een discussie van de lexicale bijzonderheden verwijs ik de lezer naar mijn eerdergenoemde artikel DERCKSEN 2005.

³ Zie voor deze tekst de bijdrage van K.R. VEENHOF in *Zij schreven geschiedenis*.

⁴ De lezing *mu-ta-wi* volgt C. WILCKE, ZA 87, 1997, 30.

geschreven hymnen op koning Shulgi van de Derde Dynastie van Ur. Zo is het thema van de spijziging van een groot leger overgenomen uit een inscriptie van Sargon (C2 in de editie van GELB & KIENAST), volgens welke 5.400 man dagelijks in 's konings bijzijn brood aten.

Het thema van de duisternis verwijst naar de vooral uit omina bekende traditie over een zonsverduistering die Sargon overviel tijdens een veldtocht.⁵ Een tekst uit het eerste millennium verbindt dit met een veldtocht tegen Marhashi in Iran (in de lezing van GOETZE, JCS 1, 256): „omen van Sargon, die naar het land Marhashi ging en voor wie Ishtar licht deed opgaan toen hij in duisternis ronddoelde.” Het is onbekend waarop de passage over het verdelen van een berg in de tekst uit Kültepe doelt. CAVIGNAUX stelt voor hierin een parallel te zien met een episode uit het Gilgamesh-epos (tablet V), waarin een gevecht tussen Enkidu en Humbaba leidt tot het ontstaan van de Libanon en Antilibanon. A.R. GEORGE beschouwt het als een metafoor voor Sargons verovering (GEORGE 2003, 467-468). Al deze interpretaties veronderstellen dat de berg Humanum gelijkgesteld kan worden met de Amanus (*Amanum* en *Hamanum* in het Akkadisch), wat niet op voorhand zeker is.

De opsomming van de vernederingen die Sargon zijn vijanden toebrengt, herinnert aan een passage in de compositie *Sargon de Veroveraar*⁶. De spectaculaire jachtepisode kan men vergelijken met een passage in de koningshymne *Shulgi B*, waarin deze koning de volgende woorden in de mond worden gelegd: „Ik, Shulgi, kan een gazelle inhalen wanneer ik hardloop”. Dergelijke koninklijke grootsprekerij is kenmerkend voor de stijl waarvan hofdichters van de Derde Dynastie van Ur en hun nabootsers in het Oud-Babylonische Larsa zich bedienden. Het is deze stijl die aanwezig is in de Sargon tekst uit Kültepe. De overdrijvingen vormen daarom geen parodie, maar benadrukken de grootsheid van de bezongen vorst die ver verheven is boven de gewone stervelingen.

Enkele van de woordspelingen die FOSTER meende te kunnen vaststellen, komen voor in de episode over de gazellejacht. FOSTER verbindt het Akkadische woord *ṣabītum* ‘gazelle’ met *sābītum* ‘caféhoudster’ en het werkwoord *ṣabātum* ‘pakken’. De passage krijgt hierdoor een onverwachte dubbelzinnigheid die slecht samengaat met de verklaarbare hyperbolen.

⁵ Zie de verzameling bij H. HIRSCH, *AfO* 20, 1963, Die Inschriften der Könige von Agade, p. 7f.

⁶ J.G. WESTENHOLZ 1997.

Mogelijke oorsprong en functie van deze tekst

Rest de vraag waarom Assyriërs in het oude Kanesh belang hechtten aan de herinnering aan een Oud-Akkadische koning. De tekst is gesteld in het Oud-Assyrisch dialect van het Akkadisch en kan in Kültepe zijn opgeschreven. Het blijft echter onbekend of het een oorspronkelijke Oud-Assyrische compositie betreft of dat het is ontleend uit een andere plaats. De tijd waarin deze tekst naar Kültepe is gekomen, valt niet met zekerheid te bepalen. De stad met daarin het huis waarin het tablet zich bevond, werd rond 1836 v. Chr. verwoest. Dankzij de door professor VEENHOF geïdentificeerde lijst met Oud-Assyrische eponiemen weten wij dat Naram-Sîn toen koning was in Assur. Het tablet is daarom in ieder geval ouder dan dat jaar.

We hebben reeds gezien dat de gebruikte stof deels afkomstig is uit Oud-Akkadische en Sumerische teksten waarin de figuur van de koning centraal staat. Uit opgravingen is bekend, dat de tekst *Shulgi B* tijdens de schrijversopleiding in Zuid-Mesopotamië in het begin van het tweede millennium een grote populariteit genoot en dit gold mogelijk ook voor Assur. Het is verder bekend dat schrijvers de inscripties bestudeerden die zich bevonden op standbeelden die de koningen van Akkad hadden opgesteld in de Ekurtempel in Nippur. De meest geschikte omgeving voor het ontstaan van de Sargon-tekst is daarom een schrijversschool, mogelijk een die verbonden was aan een koningshof. Verder is de tekst waarschijnlijk ontstaan in een omgeving waar de nagedachtenis aan Sargon van Akkad om politieke en religieuze redenen werd gekoesterd. Was dit in de stad Assur? Het is opvallend dat de nationale god van deze stadstaat, Assur, niet eenmaal voorkomt. De krijgsgoden Adad en Ishtar daarentegen zijn prominent aanwezig en Adad wordt zelfs koning genoemd. Nu is Assur noch Adad terug te vinden in een Oud-Akkadische koningsinscriptie, en de rol van Adad weerspiegelt eerder de heersende opvattingen in de plaats of het gebied waar de tekst is ontstaan. De krijgshaftige Adad vindt zijn sterkste parallel in de onlangs gepubliceerde overwinningstele van koning Dadusha van Eshnunna (zie KHALIL ISMAÏL 2003). Dit lijkt erop te wijzen dat de idee, als zou Assur de oppergod van de stadstaat zijn, niet algemeen werd gedeeld of tenminste, dat onze opvattingen over de religieuze voorstellingen van de Oud-Assyriërs te beperkt zijn geweest door te menen dat Assur altijd deze rol vervulde.

Een offercultus voor Sargon, die aan het eind van de compositie wordt vermeld, is bekend uit Nippur, waar een beeld van deze koning in het Ekur offers ontving. Offers aan Sargon en Naram-Sîn komen nog voor in een te Mari gevonden tekst waarin het ritueel van een dodenoffer wordt beschreven.

Ook op andere plaatsen kan een beeld van Sargon zijn vereerd, zoals wellicht in de Ebabbar-tempel in Sippar.

De tekst, met de daarin besloten lof op Sargon en de oproep offers aan hem te brengen, kan binnen de Oud-Assyrische godsdienst een plaats hebben gehad. Hierbij dient men te denken aan de riten die verband houden met het brengen van dodenoffers (*kispum*) aan overleden heersers. Boven is reeds opgemerkt dat de tekst diverse overeenkomsten vertoont met de uit Zuid-Mesopotamië bekende koningshymnen. Deze voortbrengselen van schrijversscholen eerden de nagedachtenis van een monarch door zijn magnifieke daden te verheerlijken en werden gebruikt tijdens de herdenkingsriten voor de vroegere heersers. De band tussen Sargon van Akkad en de Assyrische koningen in Kültepe vormt de Oud-Assyrische koning Sargon (regeringseinde ca. 1881 v.Chr.), die net als zijn kleinzoon Naram-Sîn een Oud-Akkadische troonnaam voerde. De oorzaak van deze naamgeving vormde waarschijnlijk een identificatie van leden binnen de elite van de stadstaat Assur met het roemruchte koningshuis van Akkad. Tegen deze achtergrond kan een cultus voor Sargon van Akkad in Assur zijn ontstaan.

Dit maakt het aannemelijk dat de Sargonlegende uit Kültepe gezien dient te worden binnen het kader van de dodenriten voor de overleden koningen van de stad Assur, waaronder die voor Sargon. Vast staat, dat de tekst is gebaseerd op Zuid-Mesopotamische tradities en op enig moment een Oud-Assyrische redactie heeft ondergaan. Of deze unieke tekst ook zijn oorsprong heeft in Assur of toch een bewerkte geïmporteerde compositie is, valt op dit moment niet te beslissen. In plaats van inzicht te verschaffen in het Assyrisch gevoel voor humor, vergroot dit tablet zo onze schaarse kennis over de godsdienst van de stadstaat aan de Tigris.

Literatuur

Een uitgebreidere, Engelse versie van dit artikel is te vinden in:

DERCKSEN, J.G. 2005, Adad is king! The Sargon text from Kültepe, *JEOL* 39, 107-129.

Overige literatuurverwijzingen:

ALSTER, B. & OSHIMA, T. (in druk), Sargonic dinner at Kanis. The Old Assyrian Sargon legend.

BIROT, M. 1980, Fragment de rituel de Mari relatif au *kispum*, in: B. Alster (ed.), *Death in Mesopotamia*, Copenhagen, 139-150.

BRISCH, N.M. 2003, *Tradition and the Poetics of Innovation: Sumerian Court Literature of the Larsa Dynasty (2003-1763 BCE)*.

- CASTELLINO, G.R. 1972, *Two Sulgi Hymns (BC)* (Studi Semitici 42), Roma.
- CAVIGNEAUX, A. 2005, Les soirées sargoniques des marchands assyriens, in: A. Kolde et al. (eds.), *Koryphaioi andri. Mélanges offerst à André Hurst*, 595-602.
- FOSTER, B.R. 2002, The Sargon parody, *NABU* 2002 no. 82.
- 2005, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*, third edition.
- GELB, I.J. & KIENAST, B. 1990, *Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v. Chr.*
- GEORGE, A.R. 2003, The Babylonian Gilgamesh Epic, Volume I.
- GÜNBATTI, G. 1997, Kültepe'den Akadlı Sargon'a âit bir tablet, *Archivum Anatolicum* 3, 131-155 (met een Engelse samenvatting).
- 1998, Kültepe'den Akadlı Sargon'a âit bir tablet, in: S. Alp, A. Süel (eds.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri/Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, Ankara, 261-279.
- HECKER, H. 2001, '3.2 Ein Selbstpreis Sargons', *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Ergänzungslieferung*, Gütersloh, 58-60.
- HIRSCH, H. 1963, Die Inschriften der Könige von Agade, *AfO* 20, 1-82.
- 1972, *Untersuchungen zur altassyrischen Religion* (AfOBeiheft 13/14).
- KHALIL ISMAIL, B. 2003, Dadusas Siegesstele IM 95200 aus Esnunna. Die Inschrift, *BaM* 34, 129-163.
- MAYER, W.R. 2006, Sargons Märchen-Gürtel, *OrNS* 75, 182-183.
- VAN DE MIEROOP, M. 2000, Sargon of Agade and his successors in Anatolia, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42, 133-159.
- WESTENHOLZ, J.G. 1997, *Legends of the Kings of Akkade*, Winona Lake.

OP ZOEK NAAR DE WOONPLAATS EN DE STEEN VAN JOB (SJEICH SA'AD)

MEINDERT DIJKSTRA

Inleiding

De Pruisische consul te Damascus en arabist, J. G. Wetzstein was waarschijnlijk één der eerste Europeanen die in de moderne tijd Deir Ayyoeb, 'het klooster van Job', en het nabijgelegen Sjeich Sa'ad opnieuw bezocht¹. Hij vertelt over zijn ontmoeting met Sa'id ed-Darfuri, de geestelijk leider van het 'neger-hospitium' in de *Maqaam Ayyoub*. De bewoners zijn afstammelingen van negerslaven uit de Soedan, evenals de *Abid*, de meestal Soedaneze huisknechten die in Damascus en omgeving werkzaam zijn en hierheen pelgrimeren voor de verering van hun Sjeich en weldoener Sa'ad abu Merzuka, el-Tekruri, de Sa'ad die vermoedelijk zijn naam gaf aan Sjeich Sa'ad, ook wel el-Sa'adiyeh genoemd. Na het bezoek aan de *Maqaam* gaat men de heuvel op naar de moskee met de *Sachrat Eijub*, „Steen van Job”. Wetzstein merkt op dat zij gebouwd is met materiaal van een voormalige christelijke kerk of kapel. Dezelfde dag nog ging de reis verder naar Deir Ayyoeb dat te paard een kwartier verderop naar het zuiden gelegen is. De benedenverdieping van het voormalige klooster met zijn ingangen ligt in een opeenhoping van afval en puin. Boven de oostelijke toegang vond Wetzstein de volgende inscriptie²:

Dit is de poort des Heren, rechtvaardigen zullen daardoor binnengaan. Deze latei werd geplaatst in de ambtsperiode van Elias, de meest vrome bisschop, in de maand Juli, de 25ste in het 15^e Indictiejaar, in het vijfhonderd-en-zesendertigste jaar van het koningschap van de Here Jezus.

¹ J. G. WETZSTEIN, *Reisebericht über Hauran und die Trachonen*, Berlin 1860, 121; zie ook WETZSTEIN 'Das Hiobkloster in Hauran und das Land Uz, in Anhang F. DELITZSCH, *Das Buch Iob* (Biblischer Commentar IV,2), Leipzig 1864, 551-604.

² Psalm 118(117): 20. Tekst en commentaar in WETZSTEIN, 'Hiobkloster,' 564-565; *idem*, „Ausgewählte griechische und lateinische Inschriften, gesammelt auf Reisen in den Trachonen und um das Haurangebirge,” *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Aus dem Jahre 1863, Berlin 1864, 318f; K. J. H. VRIEZEN, 'Inscriptions in Mosaic Pavements in Byzantine Palaeestina/Arabia Quoting Texts from the Old Testament,' in: L. V. RUTGERS *et al* (eds), *The Use of Sacred Books in the Ancient World*, Leuven 1998, 249.

Hij tekent aan dat het sterk vervallen klooster sinds 1859 wordt bewoond door de familie van Ahmed el-Qadiri, die er een akkerbouwbedrijf in gevestigd heeft. Over het religieus gebruik van de plaats als tombe van Job, zijn vrouw en kinderen zegt hij echter niets. Wanneer SCHUMACHER en VAN-KASTEREN jaren later het klooster bezoeken (1884, 1890) is het opgenomen in de *Merkez*, een Ottomaans regeringscentrum. In het oude kloostergebouw zijn nu ook de tombes van Job, zijn vrouw en zijn kinderen te zien. De „Steen van Job” bevond zich echter nog steeds in Sjeich Sa’ad zelf, in een sterk vervallen moskee. Deze „Steen van Job” was vermoedelijk al gezien door Vrouwe Egeria (ca 384 AD). Schumacher ontdekte dat dit heilige voorwerp een sterk verweerde basalten stele van Ramses II was, één van de monumenten die deze en zijn vader Sethi I lieten opstellen om hun gezag in dit gebied te claimen³.

Op zoek naar de Steen van Job

Dat is globaal ook de situatie die wij in 2004 hebben aangetroffen. Op zondag 20 juni 2004 reisden mijn broer Jan Dijkstra en ik naar Sjeich Sa’ad. Over het eigenlijke doel van onze reis had ik de taxichauffeur, die ons reed, niet ingelicht. Ik had me voorgenomen het mij uit Egypte bekende recept te volgen: niet vertellen waar je heen wilt, proberen kleine stukjes verder te komen en afwachten waar je wordt tegen gehouden. Eerst gingen we naar Ezraa om daar de Mar Girgis en Mar Eliyas kerken uit de 6de eeuw te bekijken, die gewoon voor buitenlands publiek toegankelijk zijn. Sjeich Sa’ad ligt daar niet ver vandaan, ten westen van de grote snelweg naar het zuiden. In Ezraa vroeg ik onze chauffeur om te vragen of hier in de buurt zich ook de tombe van Nebi Ayyoeb bevond. We hadden eigenlijk meteen beet. Er was inderdaad een heilighdom van Job even voorbij Sjeich Sa’ad en het was geen probleem om daar te komen, verzekerde men ons. Almaar vragend vervolgden we onze weg via Sjeich el-Miskien naar Nawa en daar stond Sjeich Sa’ad inderdaad gewoon linksaf op de wegwijzer. De weg voerde ons over de hoogvlakte, hier en daar met kleine vulkanische *tulul* (kegels) in het landschap. We oriënteerden ons op de ‘vulkaankegel’ *Tell el-Gumu* in westelijke richting. De chauffeur dacht namelijk dat daar de *weli* moest zijn, maar

³ G. SCHUMACHER, ‘Der Hiobstein, Sachrat Eijub im Hauran’, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (verder: *ZDPV*) 14 (1891) 142-147; A. ERMAN, „Der Hiobstein”, *ZDPV* 15 (1892) 205-211; A. ERMAN, „Das Denkmal Ramses’ II im Ostjordanland”, *ZÄS* 31 (1893), 100-101; J. DIJKSTRA, M. DIJKSTRA, D. VIEWEGER, K. VRIEZEN, ‘Regionaal archeologisch onderzoek nabij Umm Qes (ant. Gadara)’, *Phoenix* 51 (2005) 18-26, vooral 24.

in Nawa, het Talmoedische Nawe/Nineve wijst de weg duidelijk links naar Sjeich Sa'ad. Tussen wijngaarden en korenvelden door en langs goed berijdbare asfaltwegen beplant met eucalyptusbomen, komen we bij de heuvel waarop Sjeich Sa'ad ligt.

We rijden eerst voorbij het dorp, want de huidige tombe van Nebi Ayyoeb bevindt zich, zoals men ons nog in Nawa verzekerde, driekwart kilometer buiten het dorp op de weg naar Tel Astara in Deir Ayyoeb, het klooster van Job. Het is er een drukte van belang. Het is prachtig en tegelijk ontroerend om te zien hoe de verering van Job hier nog volop leeft.

Dezelfde ruimte die Schumacher tekende in zijn *Across the Jordan*⁴, is er nog steeds, compleet met de *tabula ansata* boven de deur (hoewel nauwelijks leesbaar door de witkalk die er sindsdien overheen is gesmeerd). Een pad van asfalt leidt het heuveltje op waarop de *weli* ligt, de ingang wordt overschaduwd door een boom (Fig. 1). Op de muur naast de ingang staat in groene letters een hartelijk welkom aan pelgrims van het volk Gods. Het stenen pad naar de toegang aan de noordkant ligt enkele decimeters lager tussen twee ruimtes, die niet staan getekend op Schumachers schets. Het valt me op dat de beide ruimtes zijn opgetrokken op oude muren van basaltblokken⁵. Halverwege de westelijke muur van de *weli* die niet wit beraapt is, zit een zware steunbeer. Aan de achterkant van het gebouw is zichtbaar dat het gebouw dieper in de heuvel steekt dan het huidige grondvlak van de *weli*. Recent is het dak vernieuwd en ook een nieuwe metalen toegangsdeur aangebracht. De muur tussen het binnenste heiligdom met de tombes en de andere ruimte, die Schumacher nog aantrof, is er niet meer. De tombes staan nu in een grote, goed verlichte vrije ruimte tegen de oostelijke muur.

Het heiligdom vertoont de bekende inrichting die men veel in *weli*'s ziet. Over de crèmekleurig bepleisterde graven is een soort groen fluwelen baldakijn aangebracht, dat aan de westkant uitloopt op een tulband. Boven de tombes bevinden zich witmarmeren platen in de muur. Boven het rechtergraf staat geschreven *huna maqaam an-nebi 'ayyub 'alêhu as-salaam* en boven het linkergraf een plaat voor Jobs vrouw en kinderen (Fig. 2). Het is in het geheel geen probleem dat we het graf bezoeken, ook al zijn we geen moslims. De bewaarder en andere aanwezigen verzekeren ons plechtig dat het graf zowel door moslims als christenen uit de omgeving wordt bezocht en dat men de *maulid* (geboortefeest) gezamenlijk viert. Ik vergeet te vragen

⁴ G. SCHUMACHER, *Across the Jordan: being an Exploration and Survey of part of Hauran and Jaulan*, London 1886, 187-198, zie voor de plattegrond 197.

⁵ Wellicht zijn de aanbouwsels recent, een overblijfsel uit de tijd toen hier de *Merkez* lag, het Turkse bestuurscentrum dat Schumacher nog in zijn volle glorie beschrijft, maar dat bij zijn bezoek in 1913 al sterk in verval was.

Fig. 1. De toegang van de *weli* van Deir Ayyoeb (foto: JAN DIJKSTRA)

Fig. 2. De *weli* van Deir Ayyoeb vanbinnen (foto: JAN DIJKSTRA)

wanneer dat is⁶. Aan de west- en zuidkant van de *weli* ligt een kerkhof en in de directe omgeving zijn nog wat muurresten van gebouwen, die vermoedelijk ooit tot het klooster en/of de Turkse *merkez* behoorden.

Verderop langs de weg zien we de grote ruïneheuvel van Tel Astara (Astaroth) liggen. Maar we zijn eigenlijk op zoek naar de *weli* met de *Sachrit Ayyoeb*, de „Steen van Job”. Ik informeer of er nog andere heilige plaatsen van Job zijn. We worden prompt terug verwezen naar het dorp Sjeich Sa’ad. Van een „Steen van Job” weten ze niet, maar wel van een bron of eigenlijk de *Hummam Ayyoeb*, het „Bad van Job”. Dat is echt een antiquiteit verzekert de bewaarder ons. De taxi rijdt ons terug en we stappen uit langs de weg met het gezicht op de lange zuidkant van de heuvel waarop Sjeich Sa’ad ligt. Op het eerste gezicht liggen her en der ruïnes van zwarte basaltstenen, verspreid tussen moderne woningen. Uit de beschrijving van Schumacher e.a. weten we dat de heuvel delen van oude gebouwen en graftombes herbergt.

Het valt niet mee om van deze kant het dorp te benaderen, want men is bezig met de aanleg van een nieuwe waterleiding en overal is de grond opgebroken. We klimmen over de *moyyet Ayyoeb*, het irrigatiekanaal dat uit de Jobsbron op de heuvel van Sjeich Sa’ad komt, en vervolgens over een oude, zeer vervallen muur van basaltstenen en staan dan op de plaats, zoals later blijkt, van de *weli* of *maqaam* van Sjeich Sa’ad. Zij bevindt zich aan de voet van de basalten heuvel waarop de moskee met de „Steen van Job” ligt. Het is een glooiende groene weide met ruïnes, omzoomd door een aantal recente huizen en een eenzame minaret. Blijkbaar markeert de minaret nog steeds de plaats van de oude *maqaam*. De voet ervan, gebouwd van basalt, is ongetwijfeld van oudere datum, maar de opbouw is nieuw. Een wonderlijk gezicht: een minaret zonder moskee!

In de hoek van het terrein, in de bocht van een smalle asfaltweg, wijst men ons het complex van het „Bad van Job” (Fig. 3). Het gebouw is nog altijd een geliefd pelgrimsoord voor mensen met huidziekten, want het water is nog altijd geneeskrachtig nadat Job zelf daarin van zijn zweren is genezen, aldus de huidige inwoners. Het is een vierkant gebouwtje, gebouwd van basaltblokken dat nu een plat dak heeft, maar ooit een koepel heeft bezeten zoals nog te zien aan de penditieven binnen⁷. Binnen zien wij een bassin omzoomd

⁶ Later lees ik bij WETZSTEIN, ‘Hiobkloster’, 566 dat ‘het feest van het Jobklooster’ volgens Qazwini’s kalender (W. VOLCK, *Cazwini Calendarium syracum*, Leipzig 1859, 15) op 23 april werd gevierd.

⁷ Het is één van de twee koepels die WETZSTEIN bij zijn bezoek waarneemt (*ibidem*, 562). Ze is ook te zien als de voorste koepel op de ‘foto’ van SCHUMACHER (*Across the Jordan*, 187, fig. 95) en was nog intact in 1924 getuige een foto van HROZNY (*Bilderbeilage Prager Presse* 1925 no. 5, Seite 2 midden onderaan), zie Fig. 4.

met trappen of zitbanken. Het doet denken aan een *mikwe*, een joods ritueel bad, waarin men afdalt via trap treden⁸. Het water dat hier wordt verzameld en verder door de tuin naar de *moyyet* loopt, komt van de andere kant van de weg uit een gebouw iets hoger op de rand van de heuvel. Ik probeer in dit gebouw via de oude, op een kier staande houten deur naar binnen te klimmen in een soort gang, die nog wordt overspannen door een stenen boog. Maar hier verder gaan zonder hulp is te gevaarlijk. Mijn voeten zakken weg in de blubber en het water dat opborrelt uit de grond. In ieder geval ‘stroomt’ hier water. De oude beschrijvingen geven aan dat het water uit de Jobsbron komt, verderop gelegen aan de voet van de basalten heuvel, en wel via een thans overdekt kanaal. We concentreren ons nu op de *Hummam Ayyoeb* en het nabij liggende gebouw, dat nog gedeeltelijk overeind staat, maar vol ligt met puin, dat reikt tot de schouderstenen van de bogen.

In ons eerste enthousiasme dachten we in de *weli* van de *Sachrit Ayyoeb* te zijn aangeland. De twijfels kwamen al snel. Schumacher heeft van dit heiligdom niet alleen een plattegrond gemaakt, maar ook een gravure naar een foto, die ons een goed beeld geeft van het interieur⁹. Bovendien bestaan er ook latere beschrijvingen en foto's van het interieur en exterieur¹⁰, die laten zien dat het gebouw anders van structuur was en hoger op de zuidoostkant van de heuvel was gelegen (zie fig. 4)¹¹. Het gebouw dat wij voor ons zien heeft geen vrijstaande pilaren met drie boogoverspanningen, maar slechts twee bogen met gesloten zijmuren. Wij brengen eerst de *Hummam Ayyoeb* fotografisch en schetsmatig in kaart. Van het oostelijk deel van het gebouw bij de *Hummam* staat nog vrij veel overeind, inclusief een deel van het basalten dak dat de typische dakconstructie toont in de vorm van leggers op de muur met een uitsparing, die zijn belegd en overspannen met basalten dakbalken. Zij is kenmerkend voor de antieke bouwwijze in de Hauran en is o.a. ook te zien in de moskee van Qasr-el-Azraq in Jordanië. Gezien de muurresten moet het een geheel hebben gevormd met de *Hummam*, verbonden door een kleine hof, waarvan de muren nu vrijwel tot op

⁸ Het is vermoedelijk ook dit gebouw dat Wetzstein werd aangewezen als de *wadêt sejidna Eiyub* ‘het (rituele) bad van onze heer Job’ (*ibidem*, 562). Wetzstein heeft het verder niet over een *Hummam Eiyub* maar zijn beschrijving van wat hij de *ğurn* noemt laat nauwelijks ruimte voor twijfel.

⁹ Latere foto's van het uiterlijk en interieur in 1924 zijn te vinden in F. HROZNY, ‘Discoveries in the Land of Job’, *The Illustrated London News* 170 (June 25 1927), 1162-1163, en *Bilderbeilage Prager Presse* 24 augustus 1924 No. 34 Seite 3.

¹⁰ 8 mei 1890 J. P. VAN KASTEREN, ‘Zur Geschichte von Schech Sa'd,’ *ZDPV* 15 (1892), 196-204, vooral 198.

¹¹ De hogere ligging van het gebouw is goed te zien op zijn gravure (van een foto) *Across the Jordan*, 187, Fig. 95, zie ook HROZNY, *Bilderbeilage Prager Presse* No. 34, Seite 3.

Fig. 3. De *Hammam Ayyoeb* in 2004 (foto: JAN DIJKSTRA)

de grond zijn vervallen (Fig. 3). Er was waarschijnlijk een ingang aan de noordzijde en ook één in de zuidoostelijke muur, hoewel de laatste nu grofweg met basaltblokken is dichtgemaakt. Het is niet waarschijnlijk dat dit deel van het gebouw een koepel heeft gehad. Ze bestond uit drie langwerpige achter elkaar gelegen ruimten, die verbonden waren met twee of drie boogdoorgangen, die uitkwamen op de hof. Een van de bogen en de achterste ruimte — mogelijk oorspronkelijk de ingangshal — zijn nog intact, maar van de andere zijn de pilasters en consoles nog aanwezig tussen het puin, dat het gebouw voor een groot gedeelte vulde. Over de functie en de ouderdom van het gebouw laat zich weinig zeggen, behalve dat het bij de *Hammam Ayyoeb* hoorde. Schumacher acht het bad zelf recent, maar het gebouw van oude herkomst. Hoe dan ook, het „Bad van Job” en de „Steen van Job” worden al genoemd in het reisverslag van Egeria (ca. 384 n. Chr.), de Koran vermeldt het wonderlijke ontstaan van de bron (*Sura Sad* 38, 41-44; *Surat al-Anbi'a* 21, 83-84) en daarna worden ze beide of afzonderlijk ook regelmatig genoemd in Arabisch christelijke en islamitische bronnen.

De koepel van de *Hummam* was in moderne tijd nog aanwezig. Ze is te zien op oude gravures en foto's van Schumacher (1884) en Hrozny (1924). De andere koepel moet hebben behoord aan de *weli* van Sjeich Sa'ad die ten westen van de *Hummam* was gelegen. Maar van deze *maqaam* is afgezien van wat deplorabele, overwoekerde ruïnes niet veel meer over. Het min of meer complete gebouw van de *maqaam* en de *Hummam* met hun bijgebouwen is nog redelijk goed te zien op foto's van Hrozny. Na onze inspectie van de *Hummam* gaan we onder begeleiding van enkele mannen en een zeer kleurig geklede „Nubische” naar het hoger gelegen gebouw, waarin ik eerder via een achterpoort toegang probeerde te krijgen. Gezien de overal nog zichtbare basalten muren, moet het een vrij omvangrijk complex zijn geweest, maar de ruïnes zijn ook vanaf de hoger gelegen straat niet toegankelijk. Volgens onze begeleiders is het ook te gevaarlijk en *mamnoe'a* (verboden). Aan deze straat ligt aan de overzijde verderop de heuvel een ruïne waarin we met moeite en eigenlijk pas achteraf de resten van de moskee van de „Steen van Job” herkennen. Hij lijkt nu grotendeels te zijn ingestort, hoewel nog fragmenten van de bogen en gewelven zijn te zien. Mijn broer Jan heeft nog een poging gedaan om het gebouw van dichterbij te fotograferen, maar de batterijen van zijn toestel lieten het helaas afweten.

Terwijl wij het gebouw van de voormalige *Maqaam* en de hoger gelegen ruïne van moskee *Sachrit Ayyoeb* wilden gaan bekijken, werden wij en onze chauffeur aangesproken door een Nubisch uitziend heerschap, die ons uitnodigde naar de nabijgelegen residentie van de *Oemdah* (burgemeester) te komen¹². We dronken koffie, praatten over het doel van onze komst — ik vertelde de burgemeester ook nog in mijn beste Arabisch hoe Ramses II ooit door zijn dorp kwam. Ik informeer ook nog naar de „Steen van Job”, maar daarvan lijkt niemand iets te weten. Wel dat de ruïne op de heuvel een moskee is geweest en dat zij te gevaarlijk is om te bezoeken. Het is duidelijk dat na alle geboden gastvrijheid en plichtplegingen ons bezoek ten einde is. De chauffeur lijkt knap nerveus en wil weg en wij besluiten ons geluk niet verder te beproeven en nemen hartelijk afscheid met de belofte nog eens terug te komen met de goede papieren.

¹² Sjeich Sa'ad behoorde in de 19de eeuw tot een der 'negerdorpen' die we hier in Zuid-Syrië maar ook in Jordanië aantreffen (plaatsen met de naam van Sjeich of Nebi Sa'ad ook wel (es)-Sa'adiyeh genoemd). We konden nog uit eigen waarneming vaststellen dat hier nog veel mensen met Nubisch/Soedanees uiterlijk wonen, die de traditie van hun bevrijder en weldoener Sjeich Sa'ad hoog houden.

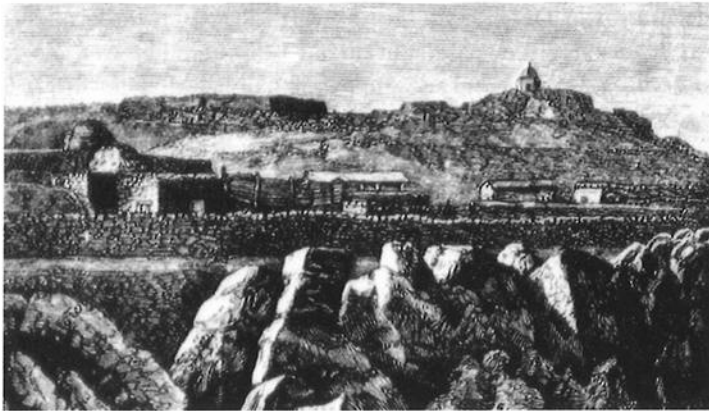

Fig. 4. De gravure (naar een foto) van Sjeich Sa'ad (SCHUMACHER 1884)

Voer voor verder onderzoek

Verschillende vragen bleven bij ons korte onderzoek onbeantwoord. De *Hummam Ayyoeb*, die nu apart staat van andere behuizingen in het tegenwoordige Sjeich Sa'ad, was aan het einde van de 19de eeuw opgenomen in de *maqaam* van de Soedanese Sjeich Sa'ad. Zowel Wetzstein als Schumacher beschrijven het als een ensemble van gebouwen met twee witte koepels binnen een ommuurde *Ġama'ah* (moskee)¹³. Op de afbeelding van Schumacher gezien vanuit het zuidoosten ligt een hoger gebouw met koepel achter de *Hummam*. Dat is naar alle waarschijnlijkheid de *maqaam* van Sjeich Sa'ad gelegen ten westen van de *Hummam Ayyoeb*.

Op een foto van Hrozny genomen vanaf de heuvel waarop de moskee met de „Steen van Job” lag, ziet men duidelijk zowel de koepel van deze *maqaam* en die van de *Hummam Ayyoeb* liggen binnen een eigen ommuring met enkele nog hoger gelegen gebouwen, die vermoedelijk het hospitium vormden¹⁴. Hierin of in de buurt bevond zich mogelijk ook het oude heiligdom van Jobs tombe. De aanname van Wetzstein en Schumacher maar vooral ook van Van Kasteren, dat het graf van Sjeich Sa'ad het ‘oude graf’ van *Nebi Ayyoeb* is dat recent werd overgenomen door Sjeich Sa'ad, is mogelijk, maar heeft nader onderzoek en bewijs nodig. Wel is het zo dat het zich volgens oude reisberichten hier in Sjeich Sa'ad bevond en niet in de huidige

¹³ Zie ook de ‘foto’ van SCHUMACHER in *Across the Jordan*, 191; Fig. 4.

¹⁴ *Bilderbeilage Prager Presse* 24 augustus No. 34 Seite 3 rechtsboven. In de verte ziet men nog de resten van de *Merkez* met het klooster van Job liggen.

weli in de ruïne van Deir Ayyoeb driekwart kilometer verderop. Van Kasteren vestigde er terecht de aandacht op dat Wetzstein het graf van Job helemaal niet noemt of beschrijft bij zijn bezoek aan het klooster in 1860¹⁵. Ook Egeria vertelt uit eigen waarneming dat de tombe van Job nabij de steen gelegen was onder het altaar van de kerk, die toen in aanbouw was over de „Steen van Job”. Dat laat zich echter, mijns inziens, niet verenigen met de suggestie dat de tombe van Sjeich Sa’ad de oude graftombe van Job was, want de *weli Sachrit Ayyoeb* en de *maqam* van *Sjeich Sa’ad* liggen tamelijk ver uit elkaar, de één bovenop en de ander onderaan de heuvel. Er is bovendien nog een andere aanwijzing dat het graf van Job zich elders in de buurt van „de Steen van Job” bevond. Schumacher werd in 1884 een pyramidion van basalt gewezen een kleine tweehonderd meter ten oosten van de *weli*¹⁶. Het is denkbaar dat het hier om een deel van een grafmonument ging, waarvan de verering als het graf van Job ook vermeld staat in een middeleeuws *Index insigniorum reliquiarum*¹⁷.

Een zaak die ook nog verdere opheldering behoeft, is hoe *Deir Ayyoeb* de *Weli Nebi Ayyoeb* werd, die Schumacher daar in 1884 aantrof. Het gebouw maakt in zijn beschrijving niet de indruk nieuw gebouwd te zijn en Wetzstein spreekt duidelijk over een vrijstaand gebouw, dat in een *mezbela* ‘heuvel van afval’ is gelegen, afval dat hier en daar reikte tot de bovenposten van de portalen. Het gebouw dat hij beschrijft, is gebouwd van mooi gehouwen blokken zwart basalt. Het klooster is sinds 1859 opnieuw bewoond en als ‘boerderij’ in gebruik door een zekere sjeik Achmed el-Qadiri, die het in pacht heeft van de Omarije familie te Damascus. De topografische beschrijvingen die Wetzstein en Schumacher geven van dit complex, zijn nogal verwarrend, ook al vanwege het feit dat het klooster intussen is ingebouwd in het Ottomaanse bestuurscentrum (*Merkez*). Toen Wetzstein het bezocht, vond hij nog boven de ingang aan de oostzijde een latei met de boven al genoemde inscriptie met het citaat uit Psalm 118: 20 en de datum van de (her)bouw 25 juli 537/567. Het hoofdportaal van het oude klooster lag echter op het zuiden. Boven dit portaal bevond zich ook nog een latei met een kruis in reliëf en A en Ω aan weerszijden beneden het kruis. Dat is een probleem, want de huidige *weli* heeft haar toegang op het noorden nog

¹⁵ ZDPV 15 (1892) 203. Zijn veronderstelling dat een nieuwe *weli* werd gebouwd in de *Merkez*, is onjuist. Het werd gevestigd in de bovenbouw van het oude Deir Ayyoeb.

¹⁶ *Across the Jordan*, 192. De monoliet ca. 6 voet hoog wordt door de bewoners van Sjeich Sa’ad merkwaardig genoeg *chanzier* ‘varken’ genoemd. Helaas is er verder niets over bekend.

¹⁷ *In terra Hus est piramus, id est sepulcrum, beati Job superstes adhuc, a greacis et a gentibus sollempnis habetur.* (Parijs Bibl. Nat. Latijn 14069, fol. 178-180; VANKASTEREN, ZDPV 15 (1892) 204).

voorzien van dezelfde *tabula ansata* boven de deur die Schumacher heeft gezien en getekend¹⁸. Wetzstein spreekt van een vierhoekig gebouw waarvan „das Erdgeschoß jetzt teilweise in einer Mezbela steckt”¹⁹. Hij deelt verder mee dat de inscriptie die hij kopieerde, zich bijna op loopniveau van de *mezbela* bevond en dat het portaal zelf gevuld was met afval. Dit veronderstelt dus een gebouw met een verdieping, maar Schumacher spreekt vanuit zijn waarneming vanaf het plein van de Merkez van „the remains of a one-storied building”. Het is duidelijk dat Wetzstein en Schumacher spreken over hetzelfde gebouw en ook dat dit gebouw geïdentificeerd wordt als Deir Ayyoeb en dat daar tot op heden zich ook de *weli* bevindt waarin de tombes van Job, zijn vrouw en kinderen worden vereerd. Het is ook duidelijk dat de *weli* thans op een (aan de oostkant deels uitgegraven?) ruïneheuvel ligt, die aan de zuid- en westzijde ook dienst doet als kerkhof. Aan de westkant bevindt zich een zware steunbeer, terwijl de zuidwesthoek van het gebouw ook nu nog dieper ligt dan het huidige grondvlak van de *weli*. Een dergelijke zware steunbeer suggereert een hoger gebouw dan wat nu zichtbaar is. Het is derhalve aannemelijk dat wat vandaag de *weli* van *Nebi Ayyoeb* herbergt de bovenbouw van het oude klooster is, maar verder onderzoek zou deze conclusie moeten bevestigen.

Na Schumachers laatste bezoek in 1913, is het volgende wat we weten dat de basalten leeuw die nabij de moskee met de „Steen van Job” werd aangetroffen, in 1923 naar Damascus is gebracht (Fig. 5)²⁰. Naar aanleiding van deze ontdekking heeft de Tsjechische assyrioloog Bedric Hrozny met architect Laroslav Cukr in het voorjaar van 1924 op de plek waar hij onderaan de heuvel werd gevonden, een korte opgraving gedaan, waarbij hij ook een proefopgraving om en in de moskee van de „Steen van Job” heeft uitgevoerd.

Daarover bestaan slechts enkele voorlopige, elkaar nogal tegensprekende berichten, terwijl er geen officieel opgravingverslag is verschenen. Hrozny vertrok datzelfde jaar nog naar Turkije om op te graven in Kültepe. Gelukkig heeft hij ook zelf over zijn opgraving in Sjeich Sa’ad nog een bijdrage geschreven in 1927, die gepaard ging met een blad foto’s van zijn vondsten²¹.

¹⁸ *Across the Jordan*, Fig. 103. MOULATOS NAGATHOU ET. 35.

¹⁹ WETZSTEIN, ‘Hiobkloster,’ 564.

²⁰ Gepubliceerd door E. CONTENAU, *Syria* 5 (1924) 207-209.

²¹ F. HROZNY, ‘Discoveries in the Land of Job,’ *Illustrated London News* 170 (1927) 1162, de fotopagina 1163, (zie ook *Archiv für Orientforschung* 4 (1927), 115), *idem*, ‘The first Czechoslovak Excavations in the Near East’, *The Central European Observer* 5 (1926), Nr 29 511-512 en Nr 30 527-529, 5 illustraties; foto’s in de *Bilderbeilage Prager Presse* 1924 No. 34, 45 en 1925 No 5. Intussen zijn de aantekeningen van de opgraving, die Hrozny maakte ook openbaar gemaakt door de Universiteit van Praag.

Fig. 5. De leeuwen orthostaat van Sjeich Sa'ad (foto K. VRIEZEN)

Uit zijn eigen schaarse informatie kan men opmaken dat de *weli* op het terrein stond van een voormalige christelijke basilica uit de Ghassanidische periode (4de-6de eeuw n. Chr.). De Jobsteen bevond zich nog steeds onder de koepel van de later gebouwde Islamitische *weli*. Zowel buiten als binnen de *weli* vond hij resten van de kerk uit de 4de-6de eeuw n. Chr. en een Hellenistisch-Romeins heiligdom. Niet alleen architectuurdelen zoals een daklijst en een blok met reliëf van wijnbladeren en druiventrossen, maar ook basalten sculpturen van Nike, Eros en Dionysius. Het is de bekende opeenvolging van Grieks-Romeins heiligdom, kerk en moskee/*weli* die we vaker in dit gebied aantreffen²². Onder de fragmenten van Griekse inscripties is o.a. het rechter deel van een grote basalten latei met *tabula ansata*²³.

²² Dit lijkt de continuïteit met het heiligdom van Atargatis te Karnaim uit de Makkabeese periode te bevestigen, zie hierover VANKASTEREN, *ZDPV* 15 (1892) en ALT, *Palästina-Jahrbuch* 29 (1933), 20.

²³ Van de Griekse *tabula ansata* is ook een schets in zijn aantekeningen aanwezig. In 2005 op zoek naar sculptuur uit Sjeich Sa'ad in het Museum van Damascus hebben we waarschijnlijk ook nog het linkergedeelte van deze latei met inscriptie teruggevonden. Een publicatie daarover is in voorbereiding.

Waar Hrozny de resten van zijn ‘Amoritisch’ paleis of heiligdom aantrof is niet zo duidelijk uit de verslaggeving. De oudere berichten suggereren onder het Grieks-Romeinse heiligdom²⁴. Hrozny beschrijft echter de vondst van het grote gebouw waaruit de basalten leeuw afkomstig was in onderscheid van zijn sondage in de moskee op de heuvel. Hij begon de opgraving nabij de vindplaats van de basalten leeuw. Blijkens de foto’s van Hrozny was dat aan de voet van de heuvel. Zijn opgraving lijkt te zijn uit gegaan van de observaties van Schumacher e.a. dat er verband zou kunnen bestaan tussen de leeuw, die fungeerde als een orthostaat in een poortgebouw, en de grondvesten van een gebouw opgetrokken in lagen van onbehouwen basalten stenen²⁵.

Het is van belang op te merken dat Hrozny zelf dus duidelijk van twee opgravingsplaatsen spreekt, de één op het terrein van de *weli*, aan de zuidkant ervan en binnen de *weli* rondom de Jobsteen, en de ander „the great building” in de buurt van de vindplaats van de basalten leeuw. Dat blijkt ook uit de gepubliceerde foto’s. Bij de sondage in de *weli* werd de „Steen van Job” tot de onderkant uitgegraven (ca 1.25 m) en, zo zegt Hrozny, „(it) stands in the flooring beneath, which is clearly that of the Greek period...”. Hrozny heeft de stele dus verder uitgegraven, maar niet een ander stuk ervan gevonden!²⁶ Behalve het vaststellen van de totale lengte van de stele (3.11 m) heeft dit blijkbaar geen nieuwe informatie opgeleverd, maar alleen de eerdere informatie van Schumacher bevestigd. In ieder geval wordt uit Hrozny’s eigen verslag niet duidelijk of hij op het onderste deel nog iets leesbaars heeft aangetroffen. Hij weet alleen van de ontcijfering van de naam van de godheid ‘Arkan of the North’ door Adolf Erman. Verder maakt hij nog melding van fragmenten van basalten reliëfs en sculpturen, die qua type bij de orthostaat van gemengde Syrisch / Hettietische kunst zouden horen. De voorbeelden die zijn gepubliceerd, zijn echter allemaal van Grieks-Romeinse origine (Eros met pijlkoker, Eros te paard, Nike, Dionysios, een leeuwin met een amfora, grafbusten)²⁷.

²⁴ Het oudste bericht uit *The Times* van 26 juni 1924 en E. F. WEIDNERS bericht in *Archiv für Keilschriftforschung* 2 (1924), 91 wekken beiden de indruk dat alle ‘gebouwen’ die Hrozny vond boven elkaar waren aangebracht, resp. de *weli*, de kerk, het Hellenistische heiligdom, het Amoritische heiligdom, het Amoritische paleis en de ‘graven’. Hrozny heeft echter het bestaan van een Amoritisch heiligdom alleen gesuggereerd op basis van de gevonden sculptuur.

²⁵ SCHUMACHER, *ZDPV* 37 (1914), 128 vermoedde hier een ‘Torbau mit Freitreppe’, die de ingang van een heiligdom vormde.

²⁶ Zo D. KELLERMANN, ‘‘Aštārōt — ‘Aštārōt Qarnayim — Qarnayim,’ *ZDPV* 97 (1981) 47 n.10. Laat staan dat HROZNY in staat zou zijn geweest de hele inscriptie nu te ontcijferen (zo E. CUQ, *CRAI* 1924, 267f.; *The Times*).

²⁷ De sculptuur gevonden door HROZNY en aanwezig in Praag is uitgegeven door J. BOEZEK, R. HOŠEK, S. SEGERT, ‘Roman Sculpture from Syria and Asia Minor in Czech Collections. Part 1, Syria,’ in: *Corpus Signorum Imperii Romani [Czech Republic] Vol. 1*,

Uit de schaarse gegevens zou men mogen concluderen dat de *weli* op het terrein van een voormalige kerk en een Grieks-Romeins heiligdom stond, een heiligdom waarvan de resten zowel in als buiten de *weli* zijn aangetroffen. Hoe de oudere architectuurfragmenten zoals de orthostaat van de leeuw geduid moeten worden, blijft onzeker. Het kan zijn dat ze, net zoals de stele, van Ramses II afkomstig zijn uit een ouder heiligdom en opnieuw zijn gebruikt. In ieder geval wettigt de schaarse informatie niet te concluderen dat Hrozný onderaan de heuvel aanwijzingen heeft gevonden voor een ouder 'Amoritisch' paleis of heiligdom. Dat moet nog bij verder onderzoek blijken.

Vermoedelijk heeft W. F. Albright de plaats ook bezocht in 1924 of 1925 en daar de stele gezien en aan een onderzoek onderworpen. Naar aanleiding daarvan deed hij ook een poging tot interpretatie van de inscriptie op de „Steen van Job”, die hij overigens later weer heeft verworpen²⁸. Enkele jaren later op 31 augustus 1932 bezocht A. Alt vanuit Jeruzalem het gebied van de Hauran en vond de plek van Sjeich Sa’ad in slechtere staat dan ooit. Van de opgraving van Hrozný viel weinig meer te zien. Wel was de „Steen van Job” nog ter plekke in de nu zeer vervallen moskee. Blijkbaar stond de steen nog steeds waar hij vroeger stond en Alt kon volgens eigen zeggen verder niets toevoegen tot verheldering van de zwakke sporen van de inscriptie²⁹. Daarna ontbreekt, voorzover we weten, elk spoor. Vermoedelijk is de steen nog steeds ter plekke in de volstrekt vervallen en overwoekerde *weli*. In ieder geval zou verder onderzoek van deze site zeer de moeite waard zijn. Helaas ligt ze in gebied dat niet vrij toegankelijk is vanwege de nabijheid van de bestandslijn op de Golan. In juni 2005 hebben we een bezoek gebracht aan het Departement voor Oudheden te Damascus om te vragen of we daar verder onderzoek konden doen, maar we kregen de indruk dat vanwege veiligheidsmaatregelen en de restricties die voor dit gebied gelden, het bijzonder moeilijk zou zijn om een permissie te krijgen.

Praag 1999, 7-21. Eén fragment zou men met Hrozný kunnen duiden als een stuk IJzertijd sculptuur, namelijk het voetstuk van een vrijstaand beeld met een brullende leeuw naast een staande figuur (waarvan alleen de voeten zijn bewaard); *Bilderbeilage Prager Presse* No. 45, Seite 2.

²⁸ Zie R. STADELMANN, *Syrisch-Palästinensische Gottheiten in Ägypten*, (Probleme der Ägyptologie) Leiden 1967, 45 n. 1. De ontdekking en interpretatie van de tekst en afbeelding op de „Steen van Job” wordt besproken in een artikel dat zal verschijnen in *Ugarit-Forschungen*.

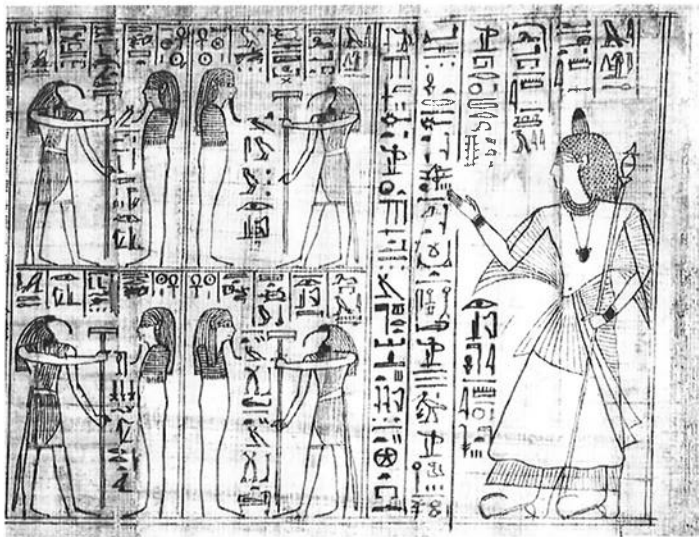
²⁹ ALT, *Palästina-Jahrbuch* 29 (1933), 20 n. 1, hij verwijst naar de foto van SCHUMACHER, *ZDPV* 3 (1914) Taf. 38A.

OVER GEWONE EN BEVORDERDE DODEN

M. Heerma van Voss

De Egyptenaren hadden, zoals bekend, grote aandacht voor het lot van de gestorvenen. Bij rechtschapen gedrag zouden dezen voorspoedig voortleven in het hiernamaals. Men bezigde diverse betitelingen van hen, bij voorbeeld: 'De vermoeiden', 'De slapenden', 'De heengegane', 'Zij, die daar (of: in het Westen = het dodenrijk) zijn'. Maar het meest frequent zijn twee andere Egyptische termen: *moet* (*mwt*) en *ach* (*3h*). De eerste betekent 'dode' zonder meer, het is het ook uit Semietische talen en ons 'schaak-mat' bekende woord. De tweede duidt de bevoorrechte overledene aan, over wie hieronder meer.

Dankzij het uitgebreide begrafenisritueel herleeft de gestorvene, waarna hij bevrijd wordt van zijn mummiebanden (afb. 1). Dan volgt de confrontatie met het dodengericht. Daar moet hij, dan wel zij, een verklaring van onschuld uitspreken en wordt zijn geweten getest in een weging van zijn hart

Afb. 1. Links: de dode als mummie tegenover de god Thoth. Rechts: de dode sindsdien in aards ornaat. Uit Pap. Cleveland 21.1032, Dyn. 21. Naar: HEERMA VAN VOSS 1982, Abb. 3.

Afb. 2. De dode knielt voor demonen, leden van het slottribunaal. Uit Pap. Leiden T 3, Dyn. 21. Naar: HEERMA VAN VOSS 1982, Abb. 5a.

(HEERMA VAN VOSS 1968). Bij gunstige uitkomst wordt hij 'waar van stem' verklaard en na het passeren van een slottribunaal (afb. 2) is zijn voortgezette leven definitief. Zijn omstandigheden zijn in principe dezelfde als vóór zijn heengaan. Aldus de lotgevallen van degenen met een positief moreel saldo. Wie tekort schiet in het laatste oordeel heeft geen perspectief en valt ten prooi aan het vuur, aan de 'dodenverslinderster' of aan een andere executeur.

Tot zover hetgeen voor elke 'gewone' dode (*moet*) geldt. Er is echter promotie mogelijk tot geprivilegeerde (*ach*). Het woord is blijkens de afwijkende spelling niet afgeleid van 'lichtglans', zoals vaak gesteld wordt (OTTO 1972). Het duidt een invloedrijke, machtige positie aan, ook al blijven de aldus genoemden tot de categorie van de mensen behoren. Hun identificatie in de teksten is niet altijd gemakkelijk, omdat *ach* ook kan staan voor een vertegenwoordiger van een andere groep, bestaande uit hogere wezens, demonen, een klasse tussen mensen en godheden in. Afbeeldingen met bijschriften geven soms uitsluitel, zo in de scène van afb. 2 uitrusting en namen van de staande figuren (HEERMA VAN VOSS 1983).

Men kan, blijkt af en toe in het Nieuwe Rijk, *ach* zijn op grond van (buitengewoon) goed gedrag. De overledene zegt bij voorbeeld: 'Is het zo, dat men een *ach* wordt, omdat men god aanbad, dan zal ik stuurman zijn in de Boot van Ontelbaren en word ik uit de avondboot naar de morgenboot opgeroepen in het gevolg van Ra (= de zonnegod), wanneer hij over de hemel vaart' (GRAPOW 1942, 65). Veel frequenter is het gebruik van een '*ach*-maker' (*s3h*). Het betreft daar een ritueel, in het bijzonder het voordragen door of voor de dode van een tekst, die hem het bezit van de verlangde status verschaft.

De 'bekwame' (of: 'kundige', *iqr*) *ach* maakt korte metten met grafschenders en andere boosdoeners. Hij beschermt echter de bonafide grafbezoekers en in ruimere zin op aarde levenden, maar rekent erop, door hen met offers verzorgd te worden. Op nog hoger niveau bevindt zich de 'bekwame *ach* van Ra', die met deze god een zeer nauwe band bezit. Stèles, waarop zo'n persoon wordt afgebeeld en aldus betiteld, kregen in de 19e en 20e Dynastie een opstelling in huizen of kapellen (afb. 3) en hadden een functie in de voorouder-verering (DEMAREE 1983). Deze cultus kwam de gestorvenen ten goede, maar ook de nabestaanden. Want de *achs* voelen zich nu en dan door hen tekort gedaan en komen dan op aarde spoken en zeer hinderlijk optreden (POSENER 1981). Een aldus vertoornde dode probeert men ook wel 'tevreden te stellen' met een brief. Die wordt bij voorkeur op een kom met offers genoteerd en in het graf gedeponneerd (GRIESHAMMER 1974).

De overledene is een tastbaar mens, van vlees en bloed. De vertaling 'geest' mist body en is daarom ongeschikt. Bij voortdurend behoudt hij zijn aardse uiterlijk. Dat blijkt uit de afbeeldingen (afb. 1–3) en uit teksten, zoals *Dodenboek* 178, 76–77, waar tot hem gezegd wordt: 'O N.! Dit is Uw gestalte ..., waarin U op aarde geweest bent' (HORNUNG 1979). Termen als 'transfiguratie' en 'transformatie', in de literatuur herhaaldelijk gebezigd, zijn misplaatst, omdat de latijnse werkwoorden in kwestie een verandering van gedaante inhouden. Tot een dergelijke verwisseling gaat de dode alleen

Afb. 3. Een *ach*, en wel een 'bekwame van Ra', achter de hem gebrachte offers.
Stèle Cannes 7, Dyn. 19. Naar: DEMAREE 1983, Pl. XV, A 33.

in incidentele gevallen over. De daarvoor bestemde composities in *Sarko-faagteksten* en *Dodenboek* hebben een apart opschrift ('Spreuk om de gedaante aan te nemen van...'); één daarvan dient zelfs om zich weer te veranderen in een mens (HEERMA VAN VOSS 1971).

Onder de vele bewaarde, bij de begrafenis meegegeven *Dodenboek*-papyri vraag ik nu aandacht voor een representatief voorbeeld uit de 19e Dynastie. Ani was de bezitter van een zeer kostbaar exemplaar, thans in het Brits Museum (EA 10470, BUDGE 1913). Hij heet daarin voortdurend 'de Osiris' (= wijlen) en 'waar van stem'; zijn hoge ambtelijke functies worden opgesomd. Het betreft dus een vooraanstaand man, die het hiernamaals vol vertrouwen kon betreden, en naar het schijnt geen 'gewone' dode. Maar toch: de betiteling *ach* ontbreekt! De bevordering daartoe wordt wel begeerd. Het manuscript bevat talrijke te reciteren teksten uit de categorie '*ach*-makers'. Slechts twee gebruiksaanwijzingen (bij spreken 133 en 134) en de slotzin van spreuk 124 lopen op het bereiken van het beoogde doel vooruit.

Bij hen, die (nog) geen *ach* zijn, treden frustratie en verongelijkt zijn gemakkelijk op en ontstemming kan leiden tot agressie tegen de op aarde achtergeblevenen. Vandaar, dat in opsommingen van bedreigende en gevreesde figuren *moet* en *ach* broederlijk naast elkaar voorkomen. Dat rechtvaardigt echter geenszins een generaliserende negatieve beoordeling. Gevallen als dat van Ani illustreren dit duidelijk.

Literatuur

- BUDGE, E.A.W., *The Book of the Dead. The Papyrus of Ani*, London 1913.
 DEMAREE, R.J., *The 3ḥ ikr n R'-Stelae*, Leiden 1983.
 GRAPOW, H., 'Ägyptische Jenseitswünsche in Sprüchen ungewöhnlicher Fassung aus dem Neuen Reich', *ZÄS* 77 (1942), 57–78.
 GRIESHAMMER, R., 'Briefe an Tote', *Lexikon der Ägyptologie* I/6, Wiesbaden 1974, 864–870.
 HEERMA VAN VOSS, M., 'Een scherf uit het Dodenboek', *Phaenix* 14 (1968), 165–171.
 —, 'Oudegyptische gedaanteverwisselingen', *Phaenix* 17 (1971), 96–99.
 —, *Ägypten. Die 21. Dynastie*, Leiden 1982.
 —, *Vijf dekaden — demonen da capo*, Leiden 1983.
 HORNING, E., *Das Totenbuch der Ägypter*, Zürich/München 1979.
 OTTO, E., 'Ach', *Lexikon der Ägyptologie* I/1, Wiesbaden 1972, 49–52.
 POSENER, G., 'Les 'afārīt dans l'ancienne Égypte', *MDAIK* 37 (1981), 393–401.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezwerings, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezwerings, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De egyptische lijkstas was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstassen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literaturopgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.